

**CITRAŠTVO U ZAGREBU OD 1860-IH DO 1918. GODINE: NA TEMELJU
OSTAVŠTINE MILANA STAHULJAKA, POHRANJENE U ARHIVU
HRVATSKOGA GLAZBENOG ZAVODA¹**

ANA BOLTUŽIĆ

*Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog
Trg Stjepana Radića 4, 10 000 ZAGREB*

UDK/UDC: 787.68(497.5 Zagreb)“18/19”(091)

Izvorni znanstveni rad/
Original Scientific Paper
Primljeno/Received: 15. 6. 2006.
Prihvaćeno/Accepted: 9. 10. 2008.

Nacrtak

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća citra se ubrajala među najpopularnija kućna glazbala u Zagrebu. Budući da je hrvatska prijestolnica u to vrijeme bila dio Austro-Ugarske monarhije, bio je to evidentan utjecaj austrijske kulture na domaću sredinu. Na temelju ostavštine Milana Stahuljaka pohranjene u arhivu Hrvatskoga glazbenog zavoda te uz pomoć svih dostupnih izvora, članak pokušava osvijetliti tu zaboravljenu glazbenu povijest te upoznati muzikološku i širu javnost s citrašima djelatnima u to vrijeme, kontekstom njihovih nastupa, glazbenom podukom citre i citraškim muzikalijama. Zagrebačka citraška scena zaživjela je zahvaljujući kulturnom utjecaju Beča, ali se zbog istog nasljedstva i ugasila. Naime, domaći su podučavatelji u svome radu koristili austrijske citraške priručnike, u Zagrebu su redovito gostovali austrijski umjetnici, a bečki stručni (citraški) časopisi objavljivali su životopise domaćih

citraša i pratili glazbeni (citraški) život Zagreba. Uz aranžmane skladbi hrvatskih autora, citraškim repertoarom dominirala su djela austrijskih i njemačkih skladatelja. Austrijski tiskari izdavali su skladbe domaćih citraša, a i *I. Agramer Zither Klub* (Prvi zagrebački citraški klub) osnovan je po uzoru na bečki. Osim toga, domaći citraši usavršavali su se u austrijskoj prijestolnici i često ju posjećivali. Raspadom Monarhije 1918. godine velik broj citrašamatera, mahom naturaliziranih Austrijanaca i Nijemaca, vraća se u svoju matičnu domovinu, a amaterski se glazbeni krugovi, u skladu s novim ustavno-pravnim poretkom, počinju sve više priklanjati tamburici koja je sve do danas ostala jednim od središnjih simbola hrvatske narodne (i nacionalne) glazbe.

Ključne riječi: citra, Zagreb, druga polovica 19. stoljeća, početak 20. stoljeća, ostavština, Milan Stahuljak

¹ Članak je sažeta verzija diplomske radnje obranjene 2005. godine na Odsjeku za muzikologiju Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu (mentorica: doc. dr. sc. Naila Ceribašić). 1914. godinu, koja stoji u naslovu diplomskog rada, zamijenila sam 1918. godinom, koja je logičniji odabir budući da tada dolazi do raspada Austro-Ugarske Monarhije.

Uvod

Stariji povijesni pregledi hrvatske glazbe razdoblje 19. stoljeća dijele na doba Narodnog preporoda i Zajčevo doba², odnosno na razdoblje Vatroslava Lisinskog i razdoblje Ivana Zajca i Franje Ksavera Kuhača³. Tek najnoviji pregled hrvatske glazbene povijesti⁴ podjelom na šest potpoglavlja naznačuje stilsku raznolikost 19. stoljeća. »Razmišljajući o zagrebačkoj glazbenoj situaciji druge polovice 19. stoljeća, obično se sjećamo priredbi u dvoranama Hrvatskog glazbenog zavoda, koncerata Hrvatskog pjevačkog društva *Kolo* ili predstava u kazalištu. Ovaj je sloj glazbene kulture bio redovito praćen u tisku i smatran jednim od elemenata koji su sredinu određivali civiliziranošću.«⁵ No, paralelno s njim u različitim se prostorima odvijao nepretenciozni, popularni segment glazbene kulture — u kućnom okružju, na priredbama najrazličitijih kulturnih i dobrotvornih udruga, ljeti u brojnim vrtnim restauracijama i na gradskim trgovima, a zimi u svratištima i gostionicama. Važnim je dijelom tog segmenta zagrebačke kulture bilo i citraštvo koje se pojavilo šezdesetih, a vrhunac doseglo osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća.

Kako bih na najbolji mogući način pokušala osvjetliti mjesto citre u hrvatskim tiskanim izdanjima, poslužiti ću se kratkim povijesnim pregledom različitih tiskovina ne vodeći računa o kontekstu unutar kojega se ovo glazbalo spominje. Premda za stručne tekstove nije uobičajeno pozivanje na ovako raznolike izvore, stručna etnoorganološka i etnomuzikološka literatura citru je spominjala vrlo malo te sam stoga bila prisiljena posegnuti za svim postojećim tiskanim izvorima poput novinskih članaka, kritika koncerata, recenzija izdanih muzikalija, itd. Sveukupno, riječ je o dvadesetak izvora sakupljenih na temelju ostavštine i podataka Milana Stahuljaka, postojeće priručne literature i moga vlastitog istraživanja. *Bibliografija rasprava i članaka* objavljenih do 1945.⁶ u toj mi namjeri nije bila od velike pomoći; u njoj se navode samo tri priloga koja svjedoče o prisutnosti citre u zagrebačkoj sredini i okolici. To su recenzija Stahuljakove *Teoretičke i praktičke upute*⁷, članak o obitelji Hoch⁸ te kronološki pregled glazbenih koncerata u Hrvatskom katoličkom kasinu⁹.

U hrvatskom se tisku citra, prema podacima iz građe Milana Stahuljaka, prvi put spominje u *Dragoljubu, hrvatskom kalendaru za godinu 1862.*¹⁰ a nakon toga (1876.-1888.) u pet je navrata spominju tadašnje dnevne novine,¹¹ osvrćući se na pojedine

² Usp. ANDREIS: 1974.

³ Usp. ŽUPANOVIĆ: 1980.

⁴ Usp. STIPČEVIĆ: 1997.

⁵ BLAŽEKOVIĆ: 2002, 257.

⁶ Usp. *Bibliografija rasprava i članaka*, 1984.

⁷ Usp. [S. n.]: Prikaz djela: Milan Stahuljak, prva hrvatska uputa u citaranje za samouke, *Sriemske novine*, 25 (1912) 17.

⁸ Usp. BUČAR: 1933.

⁹ Usp. PLETEŠ: 1931.

¹⁰ »Žice pucaju, kad se odveć natežu. To zna svatko, znajući kako se navija tamburica, cithara ili koje drugo strunato glasbilo.« Cit. prema S. I.: 1862.

¹¹ Usp. [S. n.]: *Narodne novine* od 27. 12. 1876. i 6. 8. 1883., te *Agramer Zeitung* od 2. 8. 1883., 4. 8. 1883. i 17. 2. 1888.

citraške koncerte i bilježeci osnutak Prvog zagrebačkog citraškog kluba. Prisustvo citre u domaćoj sredini potvrđuju tiskane notne edicije domaćih autora pohranjene u ostavštini Milana Stahuljaka,¹² zapisi pojedinih kroničara,¹³ te novinski članci.¹⁴ Nažalost, postojeće monografije glazbenog života Varaždina,¹⁵ Zagreba,¹⁶ Rijeke i Sušaka¹⁷, Splita¹⁸, Vukovara¹⁹ i Karlovca²⁰ ne sadrže podatke o citri ili citraštvu.

S obzirom na slabu zastupljenost citre u domaćoj literaturi treba spomenuti i knjigu Andrije Tomašeka *Njih šesnaestero: Obitelj Stahuljak u hrvatskoj glazbi*,²¹ jer autor u poglavlju koje se odnosi na Milana Stahuljaka citri posvećuje dva odlomka. U popisu Stahuljakovih spisa, Tomašek spominje još tri važna teksta: autobiografiju Milana Stahuljaka objavljenu u nastavcima u časopisu *Tamburica* 1904. i 1905.,²² članak *Citaranje u Hrvatskoj* iz 1939. godine (koji se nalazi u ostavštini),²³ te seminarski rad iz povijesti hrvatske glazbe Mojice Piškor *Skladbe Milana Stahuljaka u Arhivu HGZ-a* iz 1998. godine.

Etnomuzikološka literatura pak potvrđuje prisutnost citre u domaćoj sredini.²⁴ Citra je bila glazbalo rasprostranjeno po mnogim zemljama srednje Europe,²⁵ osobito po planinskim predjelima Bavarske i Austrije.²⁶ Opći pregled tradicijskih glazbala bivše Jugoslavije²⁷ označuje ju kao solističko glazbalo koje se nerijetko koristi i kao pratnja pjevanju, ali je na priloženoj karti rasprostranjenosti narodnih glazbala smješta samo na područje Slovenije i Vojvodine.²⁸ U etnomuzikološkim radovima vezanima uz glazbenofolklorno područje Međimurja i Podravine citra se spominje

¹² Usp. KRAMER — CIZEL: 1902; STAHULJAK: 1912; SORG: 1887.

¹³ Usp. BUČAR: 1992, 179; PLETEŠ: 1931.

¹⁴ Usp. BUIČAR: 1933; ha: 1939; Ladislav MILIĆ: Širenje naših pjesama putem citare: Citarški protagonisti u Hrvatskoj; kopija tiskanog članka nalazi se u Stahuljakovoj ostavštini, a s obzirom da se autor u tekstu poziva na *Književni vjesnik* iz 1933., članak je očito izašao nakon te godine. Konzultirala sam i *Bibliografiju rasprava i članaka*, ali se tamo navedeni članak ne spominje, što dakako, ne znači da nije objavljen u razdoblju do 1945. godine; PENITELJ: 1928 (kopija tiskanog članka nalazi se u Stahuljakovoj ostavštini); [S. n.]: 1912.

¹⁵ Usp. FILIĆ: 1972.

¹⁶ Usp. MIKLAUŠIĆ-ĆERAN: 2001.

¹⁷ Usp. RUCK: 1999.

¹⁸ Usp. ŠKUNCA: 1991.

¹⁹ Usp. BAN: 1995.

²⁰ Usp. *Glazbom kroz povijest Karlovca*, 1994.

²¹ Usp. TOMAŠEK: 2000.

²² Uvidom u navedeni izvor, ustvrdila sam da Milan Stahuljak uopće ne spominje citru u svojoj autobiografiji (usp. STAHULJAK: 1904-1905).

²³ Članak Milana Stahuljaka *Citaranje u Hrvatskoj*, koji spominje Andrija Tomašek, najvjerojatnije je bio zapisano Stahuljakovo predavanje, koje je on bio izložio u *Hrvatskom Rodoljubu*, a čiji je sadržaj autor potpisan inicijalima *ha* objavio u *Večeri* od 11. travnja 1939. pod naslovom *Uspomene na stari Zagreb: Nekada je bila osobito u modi citara, kao danas glasovir* (v. bilješku 14).

²⁴ Usp. KUHAČ: 1877, 109-110.

²⁵ Za Švicarsku usp. BACHMANN-GEISER: 1981, 48-55; za Slovačku usp. ELSCHKEK: 1983, 65-76; za Češku usp. Ludvík KUNZ: 1974, 53-59.

²⁶ Usp. KOS: 1971, 355.

²⁷ Usp. BEZIĆ, J. — GAVAZZI — JAKELIĆ — MIHANOVIĆ: 1975, 34 i 36.

²⁸ Za Sloveniju usp. KUMER: 1983, 64-69 i 74-76 (violinske i klavirske citre); HROVATIN: 1964, 301-307; OMERZEL: 1-26; za Vojvodinu usp. KIRÁLY: 1964, 309-317.

samo imenom, kao jedno od glazbala prisutno u praksi pojedinih mjesta.²⁹ Spominju se usto i bordunske citre kao glazbala na kojima se solistički izvode poznati napjevi i plesne melodije.³⁰ Organološki pregledi hrvatskih tradicijskih glazbala ju ne spominju,³¹ što i ne čudi, budući da su oni sinteznog karaktera. Izuzetak predstavlja rad Joška Čalete, u kojemu on ističe: »Građansko popularno glazbalo u prošlom i na početku ovoga stoljeća bila je *citra*. Po podacima o proizvodnji i prodaji toga glazbala, kao i tabulatura za njezino sviranje, možemo zaključiti da je bila popularno gradsko obiteljsko glazbalo. U Hrvatskom zagorju i Gorskom kotaru svirale su se *akordičke* i *mandolin citre* s grafičkim papirnatim predlošcima kao tabulaturama umjesto nota. Najjednostavnija od svih *citri* jest bordunska citra (*citura*, *trntolje*) rasprostranjena u podravskim i međimurskim selima.«³²

U tom smislu važnu ulogu ima Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, u čijoj je dokumenataciji citra zastupljena s rukopisnom, foto, audio i video građom,³³ koju je najvećim dijelom sakupio Krešimir Galin u razdoblju od 1980. do 1990. godine. Iz svega navedenog čini mi se da je citra bila glazbalo koje su zbog popularnog repertoara³⁴ zaobilazili »ozbiljniji« muzikološki radovi, a domaći se etnomuzikolozi njome nisu bavili jer su smatrali da nije dovoljno narodna i autohtona za krajeve u kojima se njegovala. U takvom ozračju pozornost zaokuplja svaki noviji pokušaj ukazivanja na nju, a osobito na protagoniste domaće citraške povijesti.³⁵

Ostavština Milana Stahuljaka

Temeljni izvor o citraštvu u Zagrebu ostavština je Milana Stahuljaka (Bjelovar, 17. 4. 1878. — Zagreb, 2. 4. 1962.), komu je glazba bila i ostala najveća ljubav i profesija, iako je po zvanju bio doktor prava. Postojeći podatci kazuju da je glazbeno obrazovanje stekao u školi Glazbenog zavoda; violinu je učio kod Antuna Švarca, glasovir, »nauk o suzvučju« i »skladbu« kod Vatroslava Kolandera i Franje Dugana

²⁹ Usp. BEZIĆ, J.: 1982, 86; IVANČAN: 1987, 114-118.

³⁰ Usp. MAROŠEVIĆ — ZEBEC: 1998, 234; MAROŠEVIĆ: 2001, 415.

³¹ Usp. ŠIROLA: 1942; 1956, 89-106.

³² ČALETA: 2001, 430.

³³ Rukopisnu građu čine dvije zbirke tabulatura za akordičku citru, album za citru, etnološko-organološki rad Mire Omerzel o citri i srodnicima te moj seminarski rad *Citaranje u Zagrebu od kraja 1860-ih do 1914. godine*, Seminar iz etnomuzikologije na Odsjeku za muzikologiju Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Institut za etnologiju i folkloristiku, rkp. 1780, Zagreb 2002. Četiri dijapozitiva i 29 fotografija pripadaju foto građi, dva CD-a su audio građa, dok video građu čini snimka svirke i razgovora Krešimira Galina s dvojicom citraša.

³⁴ Prema popisu skladbi Milana Stahuljaka, koji je pohranjen u njegovoj ostavštini u Hrvatskome glazbenom zavodu, vidljivo je da su citraški repertoar domaćih umjetnika činile uglavnom obrade narodnih napjeva te popularnih zborova i popijevaka domaćih autora. U znatno su manjoj mjeri bile zastupljene obrade djela velikih skladatelja poput Schuberta, Beethovena ili Chopina, kao i originalne skladbe za citru.

³⁵ Usp. BEZIĆ, N.: 2000.

st., a instrumentaciju i dirigiranje kod Nikole Fallera.³⁶ Stečeno glazbeno znanje nadopunio je drugim glazbenim umijećima (bio je samouk orguljaš, mandolinist, gitarist i citraš) te razvijanjem interesa za narodnu baštinu (dopisivao se i s Kuhačem). Posvetio se pedagoškoj djelatnosti radeći kao gimnazijski profesor u Senju (1900.-1902.), Varaždinu (1902.-1913; tu je radio kao profesor pjevanja i orguljaš) i Zagrebu (1913.-1941.). Njegovim je nastojanjem 1908. osnovano varaždinsko Gimnazijsko tamburaško društvo *Svačić*, a bio je — uz Vjekoslava Rosenberga-Ružića i Artura Krajanskog — i jedan od osnivača Orkestralnog društva, utemeljenog 1909. u Varaždinu.

Iako Bjelovarac po rođenju, Milan Stahuljak je u Zagrebu proveo gotovo cijeli život i bio svjedokom glazbenog života Zagreba. U hrvatskoj je prijestolnici živio od 1883. do završetka studija 1900. godine, te ponovno od 1913. do svoje smrti 1962. godine. Iako je u sviranju citre bio samouk, autor je priručnika za učenje sviranja na citri,³⁷ bavio se skladanjem i aranžiranjem za citru,³⁸ a zabilježen je i jedan njegov javni nastup.³⁹

Raznolikost Stahuljakovih interesa najbolje pokazuje njegova ostavština pohranjena u arhivu Hrvatskoga glazbenog zavoda (ukupno su tamo 24 osobna fonda).⁴⁰ I dok su se nekima od njih bavili eminentni muzikolozi poput Eve Sedak ili Koraljke Kos, ali i brojni studenti u svojim seminarskim i diplomskim radnjama,⁴¹ Stahuljakova ostavština o citri i citraštvu do ovoga je rada ostala sasvim nepoznata muzikološkoj i stručnoj javnosti.

Navedenu je ostavštinu Hrvatskome glazbenom zavodu poklonio njegov sin — Tihomil Stahuljak, uz pismo datirano 17. 3. 1986. i popratni popis građe.⁴² Ostavština sadrži različite vrste pisanih (rukopisnih i tiskanih), slikovnih, te jedan predmetni izvor. Dominiraju pisani rukopisni izvori koje čine brojni listovi, često zapravo papirići različitih dimenzija, a potpisao ih je sâm Stahuljak ili osobe s kojima se dopisivao, surađivao i općenito bio u kontaktu. Unutar tog dijela građe, najveći se dio odnosi na Stahuljakove zabilješke o pojedinim sviračima citre, njihovu životu i mjestima na kojima su muzicirali. Manji dio čine Stahuljakovi prijepisi izvornih dokumenata na njemačkom jeziku u čistopis, budući da su originali, koji se također nalaze u ostavštini, bili teško čitljivi (npr. svjedodžbe Marije Štern, tekstovi o Mariji Štern i Antunu Krameru objavljeni na gotici u *Wiener Zither Zeitungu*) ili pak sasvim nečitljivi (npr. bilježnica Fani Vizjak). Uz prijepise, građa sadrži i prijevod jedne njemačke kritike objavljene u *Agramer Zeitungu* na hrvatski jezik. Preostali dio rukopisne građe nastao je kao rezultat Stahuljakove komunikacije s osobama koje su izravno ili neizravno povezane s temom ovoga rada. Tako se Stahuljak dopisivao

³⁶ Usp. TOMAŠEK: 2000, 62-110.

³⁷ Usp. STAHULJAK: 1912.

³⁸ Usp. BOLTUŽIĆ: 2002, 79-95.

³⁹ Usp. PLETEŠ: 1931, 98.

⁴⁰ Usp. BEZIĆ, N.: 1996.

⁴¹ Usp. *ibid.*, 203-271.

⁴² Usp. *ibid.*, 202.

s Franjom Kuhačem, bečkim citrašem Ferdinandom Kollmaneckom,⁴³ sisačkim proizvođačem i prodavačem glazbala Jankom Stjepušinom,⁴⁴ te mnogobrojnim citrašima u Hrvatskoj.

Građu o citraštvu Stahuljak je sakupio na temelju razgovara s citrašima ili njihovim nasljednicima. Kako je i sâm svirao citru, osobno je poznao neke citraše, dok je za druge doznao upravo putem takvih razgovora. Zabilješke s razgovora usustavio je na sljedeći način: na komad papira zapisao bi ime osobe s kojom je razgovarao, njezinu adresu, podatke koje bi saznao, dan, mjesec i godinu razgovora, a na kraju bi ih i autorizirao svojim potpisom. Međutim, s manjim brojem osoba, koje su živjele izvan Zagreba ili čak i izvan Hrvatske, Stahuljak nije izravno razgovarao, već bi im, ovisno o njihovoj kompetentnosti za pojedine teme, poštom odaslao specifične upite, a one bi mu na jednak način (pisanim putem) odgovarale. Treću sastavnicu tog dijela građe čine iscrpni popisi i samostalni tekstovi koji su nastali na izravan Stahuljakov poticaj (npr. popis učenika Marije Štern; tekst Antuna Kramera o njegovu tipu citre i načinu sviranja tog glazbala), te dokumenti koji su se u njegovu posjedu našli susretljivošću nekih pojedinaca (npr. svjedodžbe Marije Štern s potpisima Franza Wagnera i A. J. Paschingera Stahuljak je dobio od same glazbenice, dok je originalnu bilježnicu Fani Vizjak pod nazivom *Meine Schüler und Schülerinnen* dobio od njezina sina, Antuna Vizjaka).

Rukopisnih je notnih izvora u Stahuljakovoj ostavštini vezanoj uz citraštvo gotovo stotinu. Sudeći prema bilješkama i napomenama koje postoje uz pojedine skladbe, i ovaj je dio građe prikupljen poput rukopisnih pisanih izvora — darežljivošću samih citraških umjetnika ili njihovih nasljednika. Tiskana je građa slabije zastupljena, no vrlo je raznolika. Obuhvaća tri novinska članka objavljena u hrvatskom tisku⁴⁵ i dva objavljena u stručnom časopisu *Wiener Zither Zeitung*,⁴⁶ program koncerta privatnog seksteta *Krizantema* iz 1910. godine, te osmrtnicu Gašpara Zamečnika iz 1927. godine (Stahuljak ju je dobio od njegova sina Juraja). Tiskanih je notnih izdanja ukupno dvadeset i četiri: četiri notne knjižice⁴⁷ i dvadeset skladbi za citru domaćih i inozemnih autora, od kojih većinu čine aranžmani za citru, a manju originalna citraška djela.

Slikovni dio građe obuhvaća dvije različite, već objavljene fotografije Marije Štern,⁴⁸ fotografije njezine prve, druge i treće citraške škole, potom fotografiju seksteta *Krizantema*, citraške škole *Bernat* iz Varaždina, fotografiju sedam nepoznatih citrašica, fotografiju desiničkog orkestra objavljenu u *Sv. Ceciliji*,⁴⁹ te fotografiju nepoznate citre.

⁴³ Usp. www.wiener-zither.at/site/zi_wrmusiker.htm.

⁴⁴ Usp. GOLEC: 1999, 437.

⁴⁵ Spomenuti članci navedeni su u bilješci 14, izuzev članka Franje Bučara (BUČAR: 1933), na koji je Stahuljak samo uputio na jednom od brojnih papirića u ostavštini.

⁴⁶ Usp. K.: 1895; S. O.: 1901.

⁴⁷ Spomenute edicije navedene su u bilješci 12, kojoj treba dodati i notnu knjižicu: Fran. Sal. KOŽELJSKI: *Poduk v igranju na citrah*, 1896. Ovo izdanje spominje i Mira Omerzel (OMERZEL: [s.a], 18) i navodi kako je bilo namijenjeno akordičkoj citri.

⁴⁸ K.:1895 i BEZIĆ, N.: 2000.

⁴⁹ Usp. BUČAR: 1933, 16.

Jedini predmetni izvor unutar ove građe je citra koja se također nalazi pohranjena u arhivu Hrvatskoga glazbenog zavoda. Riječ je o normalnoj ili običnoj citri (dakle, s 5 melodijskih i 27 žica za pratnju), proizvedenoj u Češkoj, na kojoj stoji *J. ili I. Mirhl & Sohn. Graslitz. Böhmen* (Graslitz je njemački naziv za češki grad Kraslice). Dimenzije citre na najduljem, odnosno najširem dijelu su 54 x 29 cm.

Citraši

Za razvoj zagrebačkog citraštva zaslužan je čitav niz glazbenika-amatera. Sviranje citre prvi su prakticirali građani austrijsko-njemačkog podrijetla, koji su sredinom 19. stoljeća činili znatan dio gradske populacije. Došavši u našu sredinu sa sobom su donijeli i svoju kulturu, kojoj je citra bila jednim od važnih simbola. Svirali su je solistički i skupno unutar obiteljskog doma i odabranog kruga ljudi, no postupno je njihovo muziciranje počelo prelaziti okvire nacionalne specifičnosti i privatnosti doma, odnosno građanskog salona. Naime, mnogi su Zagrepčani počeli pokazivati sve veći interes za citru. Razlog je tomu zasigurno bilo i pomodarstvo — približavanjem »bečkomu« citraštvu mogli su konotirati i svoj društveni ugled.

Čini se da je profesionalizacija u njegovanju citre započela osamdesetih godina 19. stoljeća i podrazumijevala je mogućnost da se najveći ili barem znatan dio prihoda namakne sviranjem citre, profiliranje mjesta i prigoda koje su uključivale nastupe citraša, relativno bogatu ponudu citraške literature, te institucionalizaciju putem osnivanja citraške udruge i, što je osobito važno, putem kontinuirane i kvalitetne citraške poduke. Pritom su okosnicu profesionalna citraštva činili sami svirači i prostori koji su omogućavali njihove javne nastupe (uglavnom ugostiteljski lokali), dok su citraški klubovi, citraške škole i nastojanja da se opća (austrijska i njemačka) citraška literatura nadopuni i domaćim djelima, elementi daljnje njegove profesionalizacije i društvene afirmacije.

Osnovnu su jezgru citraškog života u Zagrebu činili umjetnici rođeni u Hrvatskoj poput Marije Štern (Ravna gora, 1859. — Zagreb, 4. 5. 1931.), Antuna Kramera (Zagreb, 1859. — Zagreb, 1938.), Filipa Kleppera (Zagreb, 1875. — Zagreb, srpanj 1905.) i Josepha Sorga (Zagreb, 7. 8. 1848. — Beč, 1919.), kao i oni koji su, iako stranci po mjestu rođenja, u Zagrebu proveli gotovo čitav život — primjerice, Gašpar Zamečnik (Češka, 18. 3. 1853. — Zagreb, 1. 2. 1927.), Ferdinand Griendl (Beč?, ? — Zagreb, 1926., u Zagrebu od 1886.), Joseph Kühnel (Češka? — Bjelovar, ? — poslije 1927.) i Fani Vizjak (Graz, 1826. — Zagreb, 1910.). Osim njih, održavanju citraške scene uvelike su pridonijeli i citraši austrijsko-njemačko-češkog podrijetla koji su povremeno nastupali u Zagrebu: Franz Wagner (Beč, 23. 8. 1853. — Graz, 7. 3. 1930.), Josef Omuletz (?-?), Jozefina (Josephina) Jurik (Slovačka, 1857. — Maribor, 1895?), Fr. Mayer (?-?), Carl Ignaz Umlauf (Baden/Beč, 2. 9. 1824. — Beč, 14. 2. 1902.) i Rudolf Heppe (?-?). Međutim, svi se citraši ne mogu uklopiti u ovakvu podjelu. Primjerice, austrijski učitelj R. Schlick (Staaaz, Donja Austrija, rođen 1835.) u Zagrebu je živio od kraja 1884. ili početka 1885. pa do kraja 1885. godine, da bi se

potom vratio u Beč. Iako je prema Stahuljakovim znanjima kasnije navodno postao slavan učitelj u Americi,⁵⁰ njegova je kratkotrajna prisutnost u zagrebačkoj sredini bila prilogom početku profesionalizacije u poduci citre.

Vrhunac popularnosti citre osamdesetih godina u Zagrebu podupiralo je i uspješno muziciranje predsjednice bečkog citraškog kluba Jozefine (Josephine) Jurik. Nastupi ove slovačke citrašice u Zagrebu 1883. godine u hotelu *Pruckner* i gostionici *Jägerhorn* bili su glavnim poticajem za osnivanje Prvog zagrebačkog citraškog kluba. O Josefu Omuletzu poznato nam je samo da je navodno živio u Goriziji,⁵¹ da se školovao u Mariboru, i da je u Zagreb povremeno navraćao kada bi sa svojim sinom nastupao u hotelu *Liebold* u Gajevoj 12. Za vrijeme tih kratkih boravaka u Zagrebu navodno je davao poduku najvirtuoznijem domaćem citrašu — Filipu Klepperu. Ostali spomenuti inozemni citraši (Franz Wagner,⁵² Fr. Mayer, Carl Ignaz Umlauf i Rudolf Heppel) u Zagrebu su samo koncertirali, ali su poznavali i neke domaće glazbenike. Navodno je Franz Wagner upravo u Zagrebu posredstvom trgovine glazbalima *Tomay* (Ilica 49) upoznao Mariju Štern, koja mu je kasnije bila učenica u Beču. Osim u Zagrebu, Franz Wagner je po Stahuljakovim spoznajama navodno održavao koncerte i u Opatiji, tada poznatom ljetovalištu austro-ugarske aristokracije. Premda o osobnim kontaktima domaćih i inozemnih citraša imamo malo podataka, činjenica jest da su zagrebački svirači podučavali oslanjajući se na citraške škole bečkih majstora, kao što su bili Carl Ignaz Umlauf⁵³ i August Huber (Beč, 28. 8. 1845. — Graz, 2. 2. 1917.), te da su im repertoar, uz aranžmane popularnih domaćih popijevaka i zborova, činile skladbe austrijsko-njemačkih majstora.

Domaći citraši razlikovali su se po školovanosti, djelokrugu i svojim umjetničkim interesima. Razina njihova glazbenog obrazovanja veoma je varirala: Marija Štern usavršavala se u Beču u citraškoj školi Franza Wagnera (i po povratku u Zagreb slovila je za najobrazovaniju citrašicu), Antun Kramer se navodno privatno usavršavao kod priznatog umjetnika na citri Josefa Blumlachera, Filip Klepper je bio samouk (no usprkos tomu slovio je za najvećeg virtuozu na citri svojega doba), dok o obrazovanju Josepha Sorga nema konkretnih podataka.

O školovanju stranih citraša koji su djelovali u Zagrebu malo je toga poznato. Ferdinand Griendl je učio u Beču kod A. J. Paschingera, a Joseph Kühnel navodno

⁵⁰ Izvori iz bilješke 46 bilježe da je R. Schlick, uz još jednu osobu, bio zastupnik časopisa *Wiener Zither Zeitung* za Ameriku.

⁵¹ Talijanski grad Gorizia (slov. Gorica, njem. Görz) nalazi se na sjeveroistoku Italije na granici sa Slovenijom, a u 19. stoljeću nalazi se u sastavu Austro-Ugarske monarhije. Kao i obližnji Trst imala je reputaciju kozmopolitskog i multietničkog grada, a bila je i omiljeno odmaralište austrijske aristokracije. Nakon raspada Austro-Ugarske monarhije i poslije Prvoga svjetskog rata potpala je pod vlast Italije.

⁵² Franz Wagner bio je citraš i skladatelj, član ansambla *Wiener-Zithertrio* (ostali članovi bili su Alois Rudolf Lerche i Josef Riener). U Beču je vodio citrašku školu (*Zitherschule*), a 1882. pokrenuo je časopis *Erste Wiener Zither-Journal*, koji je 1887. promijenio naziv u *Wiener Zither Zeitung*. Od 1902. izdavao je i uređivao časopise *Internationale Musik- und Instrumenten Zeitung*, a od 1905. *Neue musikalische Presse* (www.wiener-zither.at/site/zi_wrmusiker.htm).

⁵³ Umlaufova *Zitherschule* izdana je 1824. i do 1887. je prodana u 27.000 primjeraka. Ovaj bečki citraš bio je i urednik publikacije *Salon-Album für Zither*, koja se pojavila 1858. i izlazila sljedećih trideset i sedam godina (www.wiener-zither.at/site/zi_wrmusiker.htm).

u Leipzigu i Beču. Gašpar Zamečnik očito je imao klasičnu glazbenu naobrazbu, jer je svirao violu u orkestru tadašnjeg Narodnog kazališta (danas Hrvatsko narodno kazalište), a bavio se i komornim muziciranjem.⁵⁴

Iako su svi domaći citraši davali i poduku iz citre, većina je bila usmjerena na područje glazbene reprodukcije. Jedina koja se isključivo orijentirala na pedagošku djelatnost bila je Fani Vizjak — prva podučavateljica citre u Zagrebu, koja je s podukom započela 1879. godine. Velik broj domaćih citraša bavio se i aranžiranjem domaćih skladbi za citru: Antun Kramer, Ferdinand Griendl, Joseph Kühnel, Joseph Sorg, Filip Klepper i Milan Stahuljak. Antun Kramer od preostalih se citraša razlikovao i po svom interesu za unapređivanje samog glazbala. Potkraj 19. i na početku 20. stoljeća organizacijom gostovanja stranih citraša sustavnije se bavio Joseph Kühnel.

U svojim zapisima Milan Stahuljak spominje da je odličan citraš-amater bio i Zagrepčanin Hinko Scheidela (Vitanj, Štajerska, 1874. — Zagreb, 11. 6. 1912.).⁵⁵ Iako ne znamo gdje je Scheidela naučio svirati citru, poznato je da se u njegovu zagrebačkom domu često okupljalo društvo koje je on zabavljao svojom svirkom na tom glazbalu, a k tome je i lijepo pjevao.⁵⁶ Citru je dobro svirao i učitelj, violončelist i skladatelj Bogomir Kačerovský (Litomyšl, Češka, 7. 9. 1873. — Zagreb, 10. 2. 1945.). On je prvu glazbenu poduku dobio od oca Josefa, češkog skladatelja koji se 1882. doselio u Petrinju.⁵⁷ U razgovoru s Milanom Stahuljakom 1922. godine Kačerovský je izjavio da je citru sedam mjeseci učio kod Filipa Kleppera tijekom njihova pohađanja petrinjske Učiteljske škole. Klepper je bio dvije godine mlađi od Kačerovskog i na tu je ustanovu prešao iz zagrebačke Učiteljske škole, koju je morao napustiti zbog navodnog nedoličnog ponašanja. Tom je prilikom Kačerovský rekao kako je citru odlično savladao te da se bavio i aranžiranjem za to glazbalo. Ovi i slični citraši-amateri rjeđe su nastupali u javnosti, a češće u vlastitu domu i/ili za odabrani krug prijatelja.

Poduka citre

Sredinom 19. stoljeća neki su oblici glazbene poduke u Zagrebu bili obveznim dijelom tadašnjeg obrazovnog sustava. Na gradskim se školama (dječačkoj, građanskoj i djevojačkoj) njegovalo pjevanje, a na zagrebačkoj su se preparandiji (Učiteljskoj školi) uz pjevanje učile i orgulje. Jedina škola koja je nudila sustavno i

⁵⁴ Usp. GOGLIA: 1927, 74-75; GOGLIA: 1930, 28 i 48.

⁵⁵ Usp. MATIČEVIĆ: 1912.

⁵⁶ Usp. *ibid.*, 71.

⁵⁷ Godine 1893. Bogomir je završio Učiteljsku školu u Petrinji, a zatim je na školi Glazbenog zavoda učio violončelo (Hinko Geiger), komornu glazbu i instrumentaciju. Nakon položenog završnog ispita 1896. službovao je kao učitelj glazbe u Novoj Gradiški (1897.-1898.), na Muškoj preparandiji u Sarajevu (1898.-1916.), te na Učiteljskoj školi u Zagrebu (1917.-1926). Usp. ŠIROLA: *Pregled povijesti hrvatske muzike*, 1922, 91; AJANOVIĆ: 2002, 686-687.

cjelovito glazbeno obrazovanje bila je ona Glazbenog zavoda, osnovana 16. veljače 1829. godine.⁵⁸ Kao i danas, učenici su je polazili paralelno s općeobrazovnom školom, kao nadopunu opće izobrazbe. Tadašnje ravnateljstvo Glazbenog zavoda prvenstveno je poticalo izobrazbu pjevača i orkestralnih glazbenika; moglo se učiti pjevanje, violina, violončelo, puhačka glazbala te (uz prekide) glasovir. Dakle, sustavna se poduka mogla dobiti samo za glazbala za kojima je postojala praktična potreba i koja su bila nužna za normalno funkcioniranje glazbenog života jednoga grada. I dok je škola Glazbenog zavoda obrazovala buduće profesionalne instrumentaliste i pjevače, njegovanje glazbe u učiteljskim školama bilo je na nižoj razini i trebalo je osposobiti polaznike za obavljanje osnovnih obrazovnih i kulturnih potreba određene sredine (vođenje i praćenje zborova, sviranje orgulja u crkvama itd.). Sva ostala glazbala bez kojih je bilo moguće odvijanje nastavne prakse i koncertnog života dijelila su istu sudbinu. U tom je smislu osobito zanimljiv primjer glasovira, za koji je sredinom stoljeća vladao velik interes, pa je Adolf Felbinger 1857. predložio njegovo uvođenje u Zavodsku školu. Poduka je započela iduće, 1858./59. godine, dolaskom Vinka Winařa, koju su učenici izravno plaćali tri forinte mjesečno,⁵⁹ ali je nakon dvije školske godine nastupio petogodišnji prekid. Iz tog je primjera očito da nedostatak kontinuirane poduke ovog glazbala ravnateljstvo Zavoda nije smatralo velikim problemom — glasovir je u to doba bio više kućnim, a manje koncertnim glazbalom.

Citra je u Zagrebu bila najpopularnija osamdesetih godina 19. stoljeća. Podučavala se samo privatno, a poduka se odvijala nekontinuirano i ovisila o »učiteljima«. Naime, isključivo pedagoškim radom bavili su se polu-amateri, uglavnom bez sustavne glazbene naobrazbe, kojima je podučavanje bilo dobrodošlim dodatnim izvorom zarade. Glazbeno umijeće takvih učitelja nije bilo veliko, ali je bilo dostatno za prenošenje osnovnih znanja i povremene javne »školske« nastupe. Drugu su kategoriju podučavatelja činili glazbeni virtuosi, koji su konstantno nastupali solistički i s umjetnicama istoga ranga. No, uz javne nastupe, njihovo je glazbeništvo često podrazumijevalo i niz popratnih djelatnosti — pedagoški rad, glazbeno izdavaštvo, komponiranje i aranžiranje skladbi, pa čak i izrađivanje samog glazbala.

Sve navedene okolnosti pratile su i poduku citre, tako da su među »učiteljima« postojale velike oscilacije u kompetentnosti. Iako odlično vladanje glazbalom nije i jamstvom kvalitetna pedagoškog rada, čini se da je takva poveznica ipak vrijedila za podučavatelje citre. U Zagrebu ih je osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća bilo desetak. I dok su neki podučavali samo povremeno, drugi su započeli upravo s ciljem da im pedagoški rad bude glavnim izvorom zarade.

Potonjoj skupini pripada i Fani (Fany, Franjica, Fanika) Vizjak (Wizjak), rođ. Neustein (Graz, 1826. — Zagreb, 1910.), prva podučavateljica citre u

⁵⁸ Usp. ANDREIS: 1974, 182.

⁵⁹ Usp. BLAŽEKOVIĆ: 2002, 196.

Zagrebu.⁶⁰ Ova rođena Austrijanka udala se za gruntovničara Franju Vizjaka vjerojatno sredinom 1850-ih, jer je 1857. rodila sina Antuna. Sudeći prema sačuvanoj dokumentaciji u Hrvatskome državnom arhivu,⁶¹ 1871. Vizjakičin suprug Franjo odlazi u inozemstvo, a Fani ostaje sama s djetetom.⁶² Budući da se odlaskom muža morala sama skrbiti za sebe i sina, posvetila se glazbenoj poduci citre. Iako je, čini se, bila pijanistica, nije započela s podukom glasovira, za što su postojali sasvim logični razlozi. Naime, u drugoj polovici 19. stoljeća Zagreb je doslovce vrvio privatnim učiteljima toga glazbala, dok je citra predstavljala sasvim novo tržište glazbene poduke, kojim se do tada nitko nije bavio; ne treba zanemariti ni činjenicu da je citra zbog cijene i lake nabave bila pristupačnija većem broju Zagrepčana.⁶³ Po svemu sudeći situacija je bila obećavajuća — konkurencija nije postojala, a broj potencijalnih učenika s godinama je rastao. Uspjeh je bio zajamčen na samom početku. Uzevši u obzir Vizjakičino austrijsko podrijetlo citra joj je očito bila bliska. Osnove sviranja vjerojatno je savladala još u mladosti, pa je odlaskom iz Zagreba u Gmünd (sjeverna Austrija) htjela obnoviti i usavršiti svoje dotadašnje znanje. Kako je bila glazbeno obrazovana (svirala je glasovir), bila je u prednosti pri savladavanju novog glazbala. Ta se prednost nije sastojala samo u dobrom poznavanju notnog pisma nego i u tehničkoj vještini ruku, što nije zanemarivo s obzirom na zrelu dob u kojoj se odlučila detaljnije posvetiti citri. S obzirom na prethodna glazbena znanja te imajući na umu primjer dviju njezinih učenica — stanovite gospođe Montekar⁶⁴ i Marije Štern — pretpostavljam da je Vizjakova u Gmündu provela najmanje tri ili četiri mjeseca. Po povratku u Zagreb započela je s podukom 1879. godine u 53.

⁶⁰ Podatke o ovoj citrašici Milan Stahuljak je dobio razgovarajući nekoliko puta s njezinim sinom Antunom Vizjakom. Datumima je zabilježio samo dva razgovora: 17. 3. 1927. i 1. 9. 1938. godine. Antun Vizjak Stahuljaku je dao i bilježnicu u koju je Fani Vizjak upisivala sve svoje učenike i učenice. Antun Vizjak bio je pisar u Hrvatskome glazbenom zavodu (usp. *Izviješće Narodnog zemaljskog glazbenog zavoda u Zagrebu koncem školske godine 1891/2*, Knjigotiskarski i litografski zavod D. Albrechta, Zagreb 1892, 14), a *Bibliografija rasprava i članaka* ga navodi i kao izdavača crkvenih pjesama. Usp. i G. P.-r: 1901; Vienac crkvenih pjesama (Litografijom izdao u Zagrebu Antun Vizjak), *Narodni list*, 40 (1901) 15-17. Prema Stahuljakovim navodima, maturirao je u trgovačkoj školi, no učio je i violinu, bio članom vojničke glazbe s kojom je nastupao u gostionici *Kod lipe*, a znao je zasvirati i citru.

⁶¹ Usp. BOLTUŽIĆ: 2002, prilog 21.

⁶² Postoji i mogućnost da je Fani Vizjak s mužem do 1871. godine živjela u Varaždinu. Naime, svoju molbu za produciranje na citri 13. 10. 1879. poslala je vladi u Zagreb, koja ju je osam dana kasnije (21. 10.) prosljedila Poglavarstvu grada Varaždina, kojemu je Vizjakova pripadala po mužu, činovniku »kod ovdješnje« zemaljske oblasti, tj. u Varaždinu. On je bio optužen za »izkrivljenja službenih pismah«, odnosno prepravljnja službenih dokumenata, te je zbog istrage »uskočio u inozemstvo, u kome se i danas neznano bavi«. Naposljetku, vlada je Fani Vizjak odobrila dozvolu 9. 1. 1880.

⁶³ Citra se mogla nabaviti u salonu glasovira, violina i citri profesora Oertla u Ilici 36 (usp. BLAŽEKOVIĆ: 2002, 288), te kod T. Kovačića u Ilici 52. Kovačić je nudio veliki broj citri te najbolje bečke patent žice za isto glazbalo (usp. BOLTUŽIĆ: 2002, prilog 17). Citre je izrađivala i tvornica tambura Janka Stjepušina u Sisku (usp. *ibid.*, prilog 18).

⁶⁴ Na temelju podataka koje je Vizjakova upisivala u svoju bilježnicu vidljivo je da je Montekar, inače dobra pijanistica, kod Vizjakove savršeno savladala citru za samo tri mjeseca. U tom je razdoblju dolazila svaki dan na poduku i odslušala ukupno 90 sati.

godini života u svom stanu (Ilica 168, 2. kat).⁶⁵ Stahuljak ističe da je vlasnik kuće u kojoj je živjela bio klesar Bazzoli, tada vrlo poznata ličnost u tom dijelu Ilice. U dvorištu te kuće bila je krčma u kojoj su nedjeljom i blagdanom *soldati* i kuharice (negdje se navode služavke) plesali polku na osobit način te je tako, prema Stahuljakovim bilješkama, nastala *Bazzolijeva polka*.

Iako Fani Vizjak, prema iskazu Antuna Vizjaka, isprva nije željela podučavati glazbeno netaleantirane i nesposobne učenike, ubrzo se predomislila. Tijekom 31 godine podučavanja (a podučavala je sve do smrti 1910. godine)⁶⁶ pomno je evidentirala sve svoje učenike i učenice u tanku bilježnicu mekanih, pastelno zelenih korica formata 34 x 21 cm. Sama bilježnica koju je nasloвила *Moji učenici i učenice* (u originalu: *Meine Schüler und Schülerinnen*) u vrlo je lošem stanju, a kako je Vizjakova rodnom bila Austrijanka, svi podatci u toj bilježnici na njemačkom su jeziku. Sadržaj je teško čitljiv, a sadašnjem broju od 28 ispisanih stranica treba pribrojiti još nekoliko istrgnutih. S obzirom na takvo stanje izvornika, u svom sam se istraživanju poslužila Stahuljakovim prijepisom ovog važnog dokumenta, koji je on bio priložio ostavštini. U bilježnici je Vizjakova, uz imena svih učenika koje je podučavala, navodila trajanje poduke, ukupnu cijenu poduke u forintama te niz različitih opaski. Nekim je učenicima nabavljala note i glazbalo, što je također pribrajala cijeni poduke. Iz bilježnice s više od 150 imena učenika, vidljivo je da je Fani Vizjak podučavala sve uzraste, a poduka je u prosjeku trajala tri do četiri mjeseca. Cijena sata je varirala između 50 i 60 krajcara, a nastava se odvijala tempom po želji učenika — najčešće dvaput tjedno po jedan puni sat, premda je bilo i onih koji su na poduku išli tri ili četiri puta tjedno; gospođa Montekar, koja je u samo 3 mjeseca imala 90 sati nastave, spada u iznimne primjere. Jedini koji su uz nju završili poduku do samog kraja bili su stanoviti gospođa i gospodin Marton koji su u 14 mjeseci odslušali 120 sati, savladavši tako u potpunosti sviranje citre. Ako pretpostavimo da je Vizjakova podučavala pet sati dnevno, osim subotom i nedjeljom, i da je jedan sat stajao pola forinte, njezina je mjesečna zarada iznosila čak 50 forinti, odnosno 600 forinti godišnje.⁶⁷

Osim bilješki koje su se odnosile na obitelj, a koje su bile najzastupljenije kod gospođica kojima je predavala, Vizjakova je bilježila i svoja zapažanja o uspješnosti savladavanja gradiva pojedinih učenika. Premda je na početku svoga pedagoškog rada odbijala netaleantiranu djecu, kod velikog je broja učenika pribilježila upravo netaleantiranost, nezainteresiranost, te nepovoljne fizičke (kratkovidnost, loš sluh)

⁶⁵ Iako Milan Stahuljak u svojim bilješkama spominje samo ovu adresu, Fani Vizjak u svojoj molbi za produciranje na citri upućenoj Poglavarstvu grada Varaždina 13. 10. 1879. kao adresu navodi Radnički dol 10.

⁶⁶ Navedenu konstataciju treba uzeti s rezervom budući da je posljednja zabilježena godina u Vizjakićinoj bilježnici 1901. S druge strane, njezin sin Antun Vizjak tvrdio je Milanu Stahuljaku suprotno.

⁶⁷ Za usporedbu ću spomenuti, da su na sjednici ravnateljstva Glazbenog zavoda održanoj 23. rujna 1870. godine regulirane godišnje nastavničke plaće i da je najvišu imao Ivan Zajc, koji je dobivao 800 forinti. Antun Švarc je dobivao 600, Ivan Oertl 580, Vjekoslav Lichtenegger 450, Emanuel Simm 400, dok su dvojica učitelja puhačkih instrumenata dobivala po 300 forinti godišnje. Treba uzeti u obzir da su navedeni učitelji radili tri sata dnevno (usp. GOGLIA: 1927, 42).

i/ili tehničke (najčešće nespretnost prstiju) predispozicije. Primjer šezdesetogodišnjeg gospodina Šarića svakako spada u najneobičnije. Njegovo učenje moralo se prekinuti nakon dva mjeseca jer nije mogao naučiti note!

Citra je bila popularna u svim slojevima društva, pa je među učenicima Fani Vizjak bilo činovnika, natkonobara, trgovaca, grofova, natporučnika, učiteljica i modnih kreatorica. Iako se na prvi pogled poduka činila prilično dostupna, više je puta Vizjakova zabilježila probleme financijske prirode kod manje imućnih građana, zbog čega bi, obično nakon dva mjeseca, prekidali s podukom.

O kvaliteti poduke Fani Vizjak njezini su učenici imali suprotstavljena mišljenja — oni uspješniji bolje, a oni manje uspješni lošije. Tako je jedna od njezinih posljednjih učenica, Terezija Gsänger, ispričala Milanu Stahuljaku (u razgovoru vođenom 8. 3. 1939.) da ju je Vizjakova od 1. 11. 1899. godine dolazila podučavati u njezinu kuću na Opatovini 19. Nakon dva mjeseca poduke Gsänger je prešla Ferdinandu Griendlu, a potom Josephu Kühnelu. Kao razlog promjene učitelja navela je Vizjakino ružno psovanje u situacijama kada nije odmah znala ponoviti ono što bi joj upravo pokazala.

Osim u Zagrebu Vizjakova je podučavala u Rijeci i Samoboru. Tako je početkom 1890-ih godina otputovala u Rijeku gdje je, sudeći prema podacima iz bilježnice, imala četiri učenice. U Samobor je, prema sinovljevim riječima, išla dvaput tjedno i to vlakom do Podsuseda, a dalje kolima za 50 krajcara, pa pretpostavljam da je tamo imala barem četiri, pet učenika.⁶⁸

Premda je ova prva podučavateljica citre djelovala prvenstveno na pedagoškom polju, priređivala je i privatne koncerte. Sin Antun sjetio se da ju je povremeno posjećivao i stanoviti dr. Kulpert, s kojim je svirala u duu. Od javnih nastupa naveo je i izvedbu za bana, grofa Ladislava Pejačevića. Budući da je Pejačević banovao od 1880. do 1883., čini se da je javno nastupala samo na početku svoje pedagoške karijere. Prema sinovljevim riječima, posjedovala je i pjesmaricu, koju je on na nagovor Vilka Novaka prodao knjižaru Stjepanu Kugliju za 100 kruna, da bi ovaj kasnije na njoj navodno zaradio 100.000 kruna! Inače, Fani Vizjak nije bila jedina glazbenica u obitelji — sestra njezina muža Franje, Ema (Emilija) Vizjak, bila je poznata operna pjevačica, a već je spomenuto kako joj se i sin bavio glazbom.

Antun Vizjak tvrdio je kako su nakon njegove majke s podukom započeli Joseph Sorg i Ferdinand Griendl. Česta gostovanja bečkih citraša i osnutak Prvog zagrebačkog citraškog kluba (1883.) činjenice su koje svjedoče o popularnosti citre u onodobnom Zagrebu. Nažalost, takvo zanimanje Zagrepčana za citru nije u prvoj polovici 1880-ih pratila i odgovarajuća ponuda glazbene poduke — Vizjakova je u to doba bila osamljenim primjerom. Uzevši to u obzir, sasvim je razumljiva i dobrodošla pojava stranih učitelja. Međutim, među njima je, nažalost, bilo i manje

⁶⁸ O muziciranju na citri u Samoboru svjedoči i gradski kroničar (usp. LANG: 1992, 718-719) te *Album za gitaru (citrú)*; *Album za gitaru: Rukopisni zbornik iz sredine 19. stoljeća* sa 177 zapisa, koji je bio u posjedu Mihaele Pirnat iz Samobora, a danas se čuva u dokumentacijskom odjelu Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, rkp. IEF 936.

talentiranih citraša, koji su se afirmirali kao svirači i učitelji ponajprije zahvaljujući nerazmjernu tržišne potražnje u odnosu na ponudu; kvaliteta glazbeničke i pedagoške prakse nije pritom bila nužnim preduvjetom društvena uspjeha.

Takav je primjer predstavljao i Ferdinand Griendl, koji je u Zagreb stigao 1886. godine. Odmah po dolasku počeo se oglašavati u novinama kao profesor, pa su mnogi Vizjakićini učenici prešli k njemu. Tako su po vlastitom iskazu postupili i brat i sestra Privora, ali su na kraju ipak uvidjeli da je Griendl loš pedagog. Osim toga, Griendlovi su se učenici mogli uvjeriti kako im je učitelj nesiguran u sviranju *prima vista*. Iako današnja praksa podrazumijeva ovu vještinu, tada je ona očito bila jedan od važnih elemenata za procjenu stručnosti pojedinog učitelja. Potvrđuje to i anegdota prema kojoj je Poljak Javorsky s Josipovca svoju kćer Sofiju Ritter von Javorsky odlučio na poduku dati učitelju koji mu prethodno na citri *prima vista* odsvira poljsku himnu. Griendlu to nije uspjelo, kao uostalom ni nekim drugim učiteljima koje je zvao, ali je zadatak naposljetku s lakoćom izvela Marija Štern, te tako dobila njegovu kćer za učenicu. Budući da je bio vrlo nesiguran u čitanju notnog teksta, Griendl je svaku skladbu koju je izvodio prethodno morao memorirati. Podučavao je po citraškom priručniku Carla Ignaza Umlaufa (navodno je od samog autora dobio dozvolu za korištenje), za potrebe nastave često je donosio i vlastite preradbe tuđih skladbi, a priređivao je i vrlo uspješne učeničke koncerte. O Griendlu je Stahuljaku kazivala i Marija Štern. Premda za to nije imala konkretnih dokaza, povjerala mu je kako je Griendl *radio protiv nje*. Time je zasigurno aludirala na ogovaranja koja su dolazila od Griendla, a kojima je ovaj pribjegavao (vjerojatno) iz čiste ljubomore. Šternova je naime u svim aspektima bila uspješnija od Griendla — imala je bolju glazbenu izobrazbu, veće sviračko umijeće, a kasnije i mnogo više uspjeha na pedagoškom polju. Jedina je od citraša posjedovala sustavnu glazbenu izobrazbu u sviranju citre, što je osiguravalo stručnost njezinih sudova. Njoj nije moglo promaći Griendlovo neznanje; smatrala ga je običnim *Wirtshauspielerom* (kavanskim sviračem). Iako je izvjesni citraš Konrad tvrdio Milanu Stahuljaku kako je Griendl lijepo svirao, čini se da je istina ipak bila drugačija.

Podatci koji se odnose na Josepha Sorga u Stahuljakovoj su ostavštini vrlo negativno intonirani. Sorgovi su suvremenici za njega tvrdili da je bio loš pedagog jer ni sam nije bio *neki svirač*. Kazali su da je svoje učenike jedva naučio svirati nekoliko lakih komada te da je bio vrlo ljubomoran na druge citraše zbog njihovih uspjeha na koncertnom i pedagoškom polju.

Daleko najuspješnija na oba je polja bila domaća citrašica Marija Štern. Pedagošku je praksu započela odmah po povratku iz Beča 1891. godine oglašavajući se po novinama, a prema popisu koji je sastavila na zamolbu Milana Stahuljaka, imala je ukupno 87 učenika i učenica, među kojima je bila i poznata glumica Micika Žličar. Iako je popis nepotpun jer nedostaju osobna imena uz čak 22 prezimena, lako je uočiti da je imala više učenica nego učenika, što je uostalom vidljivo i iz sačuvanih fotografija njezinih citraških škola. Najveći broj učenika, prema podacima Pisenta (možda Marijinog brata ili bližeg rođaka), imala je u razdoblju od 1895. do 1912. godine. Brojni nastupi njezinih učenika na produkcijama citraškog

kluba bili su najbolji dokazi uspjeha koje je nizala kao glazbena pedagoginja.

Citru je u svom stanu u Ulici Marije Valerije 4 (danas Praška) podučavao i Filip Klepper po Huberovoj školi, a nakon što je obolio, svoje je učenike povjerio prijatelju Antunu Krameru, koji se također bavio glazbenom podukom. Zanimljivo je da je jedan drugi Klepperov prijatelj — Joseph Kühnel na toj istoj adresi od 1897. do 1904. vodio citrašku školu. Od Kühnelovih je učenika Stahuljak naveo samo gospođice Baumgarten, Kučera, Matačić, Bauda, Šušterić te Štefaniju Karaturović. Prema navodima i informacijama koje je sakupio Milan Stahuljak, Kühnel je bio izvrstan učitelj i često je nastupao u duu s Antunom Kramerom. Uspješnost njegova pedagoškog rada potvrđuje i njegova učenica Štefanija Karaturović, koja je kasnije i sama podučavala citru u Markovoj 8 (danas Ulica Tituša Brezovačkog).

Ovakvom učiteljskom kadru povremeno su se pridruživali putujući citraši poput Josefa Omuleta i njegova sina, koji su tijekom svojih kratkih, ali učestalih boravaka u Zagrebu davali satove domaćim sviračima, primjerice Filipu Klepperu.

U drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu su s djelovanjem započele Sestre milosrdnice, crkveni red usmjeren poglavito odgojno-prosvjetnoj djelatnosti.⁶⁹ Odmah po dolasku sestre su osnovale konvikt za siromašne djevojčice (1847.) i dječake (1853.) te utemeljile žensku učiteljsku školu (1848.-1945.). U sklopu obrazovnog procesa redovnice su veliku pozornost posvećivale glazbi, kao što je to uostalom i danas.⁷⁰ Polaznice škole uz uobičajene su predmete morale učiti i jedno glazbalo, a kako je u to doba vladao veliki interes za citru, nije neobično da se upravo ona podučavala kao školski predmet. Prema podacima Milana Stahuljaka, prva je s podukom citre u samostanskoj školi započela Julijana Murgel, da bi je kasnije naslijedile časne sestre Sidonija i Celestina.⁷¹ Budući da je kod Murgelove po Huberovoj školi dvije godine (vjerojatno sredinom 1880-ih) učila i Marija Štern, očito je da poduku iz sviranja citre nisu dobivale samo polaznice samostanske škole, već i sve zainteresirane Zagrepčanke. Nijemac Gašpar Zamečnik također je podučavao u tom samostanu, a poduku je držao i u svojoj kući u Deželićevoj 71.⁷²

⁶⁹ Šest sestara iz austrijskog Tirola (Zamsa) u Zagreb je došlo 5. rujna 1845. godine na poziv biskupa Jurja Haulika. One su kao vrsne učiteljice i dobre bolničarke trebale preuzeti rad u zagrebačkim školama, koje su bile osnovane pod crkvenom upravom te u bolnicama koje je tek trebalo osnovati. Biskup Haulik je za sestre prethodno dao sagraditi crkvu i samostan u Frankopanskoj 17 (www.milosrdnice-zagreb.hr/druzba-povijest.htm).

⁷⁰ U današnjoj Ženskoj općoj gimnaziji Družbe sestara milosrdnica, koja radi od 1995. godine (u Gundulićevoj 10), *Glazbena umjetnost* je jedan od obveznih školskih predmeta, fakultativni su *Upoznavanje glazbene literature* i *Skupno muziciranje* (zbor ili tamburaški orkestar), a kao slobodna aktivnost nudi se čak i *Sviranje glasovira* (www.zog.hr/kontakt-zog.htm; www.zog.hr/nastava.htm; www.zog.hr/aktivnosti.htm).

⁷¹ Za više podataka o ovim samostanskim podučavateljicama citre trebalo bi konzultirati građu u knjižnici Samostana sestara milosrdnica u kojoj je, između ostaloga, pohranjena i ostavština Lujze Kozinović, skladateljice i sakupljačice hrvatske crkvene baštine (usp. DOLINER: 1991).

⁷² Velika je vjerojatnost da se citra podučavala i u varaždinskom Uršulinskom samostanu sredinom 18. stoljeća. Naime, Ladislav Šaban je na temelju sačuvanih dokumenata otkrio kako su sredinom 18. stoljeća polaznice tog samostana među ostalim predmetima učile i dva glazbena instrumenta: *cimbal*

Mjesta muziciranja

Citraški umjetnici u Zagrebu su nastupali po ugostiteljskim objektima te na priredbama pojedinih kulturnih ili pjevačkih društava. Vlasnici svratišta i gostionica ugostiteljsku su ponudu često obogaćivali priređivanjem glazbenih programa. Osim u zatvorenom prostoru, ljeti se muziciralo i u vrtovima zagrebačkih gostionica.⁷³ Ugostitelji bi najčešće unajmljivali ansamble ili pojedince koji bi po nekoliko dana u tjednu ili pak pojedinim danima svirali poslijepodne i/ili u večernjim satima. Iako su se takvi glazbeni programi nazivali koncertima, nije bila riječ o klasičnim koncertima u današnjem smislu, pa ću sukladno tomu koristiti i neutralnije termine poput glazbenog programa ili nastupa. Naime, fokus tih »koncerata« nije bio na samoj glazbi i njezinim estetskim vrijednostima, glazbenicima koji ih prenose i publici koja ih pažljivo sluša, već je glazba bila važnom (no ipak samo) dopunom ugostiteljske ponude; pridonosila je dobrom raspoloženju gostiju, poticala ih na uživanje u jelu i piću, oplemenjivala njihove razgovore za stolom i time povećavala zaradu ugostitelja. U konkretnim se situacijama, međutim, moglo dogoditi, pa se i događalo, da ljepota glazbe i/ili vrsnoća izvedbi potpuno zaokupe pozornost posjetitelja te da dotičnu situaciju doista i približe današnjoj ideji koncerta.

Koncepcija se takvih koncerata mijenjala sukladno političkim i kulturnim mijenama, ali im je primarna zadaća prilagođavanja glazbenom ukusu šireg sloja publike ostajala istom. »U gradu su publiku nalazile jednako mađarske kapele koje su svirale čardaše, kao i hrvatski tamburaši sa svojim drmešima. Svaka je vrst sastava privlačila zanimanje drugog sloja publike, koji su se razlikovali po svojim političkim opredjeljenjima, i u razdobljima izrazite političke napetosti sviranje glazbe jedne ili druge nacionalne opredijeljenosti moglo je biti povod za izgrede.«⁷⁴ Postojale su velike razlike u razini glazbene ponude pojedinih svratišta i gostionica. Veća i reprezentativnija zdanja poput svratišta *K caru austrijskom* (Ilica 4) i *K ugarskoj kruni (König von Ungaren)*; od 1891. *Grand-hotel*, Ilica 6) glazbenoj su ponudi pridavala veću pozornost. Tako se u *Pozoru* »redovito oglašavalo da je u svratištu *K caru austrijskom* svake srijede koncert — soirée glasbenoga zbora c. k. pješačke pukovnije grofa Gjulaya, kojim će upravljati sam meštar kapele gospodin Strebinger«⁷⁵. Dakle, očito je postojao ustaljeni raspored glazbenih događanja.

Citraški koncerti također su bili dijelom glazbene ponude tadašnjeg Zagreba. Ugostitelji su svojim gostima podjednako nudili nastupe inozemnih (bečkih) i domaćih citraša, koji su povremeno i zajedno muzicirali. Repertoar je ovisio o prilici. Za nastupe na kojima je bilo potrebno pokazati sviračku vještinu i koji su bili najbliži

(što je po Šabanu vjerojatno klavir) te *citaru*, oko čije se terminologije dvoumi i pretpostavlja da bi to mogla biti citra, za koju se u to vrijeme javlja veliki interes. Međutim, u tada obrađenom starijem fondu muzikalija Uršulinskog samostana, tj. arhivskoj građi do 1860. godine, nije pronađena citraška literatura koja bi potkrijepila Šabanove pretpostavke (usp. ŠABAN: 1974).

⁷³ Usp. BLAŽEKović: 2002, 232.

⁷⁴ *Ibid.*, 257.

⁷⁵ *Ibid.*, 231.

današnjem poimanju koncerta, odabirala su se originalna djela austrijskih i/ili njemačkih skladatelja, te tehnički zahtjevniji aranžmani domaćih autora. Ipak, čini se da je sviranje citre većinom bilo u funkciji glazbene pozadine, pa je i repertoar bio popularnijeg karaktera, sastojeći se pretežno od tehnički nezahtjevnih aranžmana pojedinih poznatih primjera umjetničke, popularne i narodne glazbe.

Prvi javni citraški nastup, prema Stahuljakovim bilješkama, održan je 1876. godine i vezan je uz zagrebačku njemačku zajednicu. Bila je riječ o koncertu Hrvatskoga tipografskog pjevačkog društva *Sloga* koje je, kako bi pomirilo napetosti među hrvatskim i njemačkim dijelom svojega članstva, u program koncerta održanog 31. prosinca 1876. u *Građanskoj streljani* uključilo i nastup C. Kratzl⁷⁶ na citri. Prema najavi u *Narodnim novinama* od 27. prosinca 1876., ona je izvela dvije skladbe austrijskog citraša Carla Ignaza Umlaufa (*Concert Reverü i Štajerska*) i jednu nepoznatog autora (*Uspomena na Wiessbaden*), te time obogatila strukturu koncerta sastavljenoga od zbornskih i solističkih točaka, ali istodobno i zadovoljila njemački dio članstva *Sloge*.⁷⁷

U narednom desetljeću, za koje je Stahuljak pribilježio čitav niz citraških koncerata, nestala je (ili je barem u znatnoj mjeri bila ublažena) takva nacionalna simbolika citre i citraštva. U to su je doba uvelike prihvatili i hrvatski krugovi, o čemu svjedoči i brojnost ugostiteljskih lokala koji su svoju ponudu nadopunjavali citraškom svirkom. Prema postojećim spoznajama,⁷⁸ koncerti citraških umjetnika održavali su se većinom u gostionicama *Lovački rog* (Ilica 14), *K lipi* (Nikolićeva 13, danas Teslina), kod *Resingera* (Gajeva 3; poslije je tu bio hotel *Milinov*, a danas je hotel *Dubrovnik*), hotelu *Pruckner* (kasnije preimenovan u *Royal* u Ilici 44), kod *Kaufmanna* (Marije Valerije 8, danas Praška ulica), te u gostionici *Hotela Liebold* (Gajeva 12).

Hotel *K caru austrijanskom* osamdesetih i devedesetih godina slovio je kao najreprezentativniji zagrebački ugostiteljski prostor⁷⁹ i u njemu se — prema najavi u *Agramer Zeitungu* od 2. kolovoza 1883. i osvrtnu u *Narodnim novinama* od 6. kolovoza

⁷⁶ C. Kratzl (rođ. Majcen), čije nam puno osobno ime i podatci o godinama života nisu poznati, prema Stahuljakovim je podacima bila predsjednica Prvog zagrebačkog citraškog kluba (*I. Agramer Zither Klub*), a očito se bavila i skladanjem, jer ju bečki izdavač Josef Blaha navodi kao skladateljicu u svom popisu citraških skladbi pod nazivom *Beliebte Zither-Musik* (navedeni popis pohranjen je u ostavštini Milana Stahuljaka).

⁷⁷ Djelatnost *Sloge* od njezina je osnutka 1864. bila obilježena mnogim problemima, pa i kraćim prekidima rada. Uz složene socijalne prilike, koje su često onemogućavale normalno djelovanje većine zborova, postojali su i problemi programske koncepcije. Naime, među tipografima je bilo i Nijemaca, koji su u stalni zborni repertoar željeli uključiti i njemačke pjesme. Budući da takva programska politika nije odgovarala ostalim članovima zbora, često je dolazilo do prekida rada, a pojedini su članovi *Sloge* odlazili u druge zborove. Iako je sličnih nesporazuma bilo mnogo, svim je pjevačima bilo u interesu da se održi kontinuitet rada, pa se stoga često moralo pribjegavati kompromisu koji bi zadovoljio obje strane (usp. BLAŽEKOVIĆ:2002, 215-219). Spomenuti je koncert očito bio primjerom takva kompromisa.

⁷⁸ Usp. ha: 1939.

⁷⁹ U hotelu se od 1881. nalazio i telefon, a u tom je prostoru među prvima u gradu zasvijetlilo i električno svjetlo (usp. VUKONIĆ: 1994, 25 i 50). U njemu su se često održavala svečana primanja, poput onog održanog nakon svečanog otvorenja Državnog, a danas Glavnog kolodvora, u kolovozu 1892. godine, a na rođendan cara Franje Josipa I. (usp. *ibid.*, 70).

1883. održao citraški koncert. Nastupio je bečki trio *Jurik*, što su ga sačinjavali Josefina (Josephina) Jurik, predsjednica citraškog kluba u Beču, njezina osmogodišnja kći Hermina, i sedmogodišnja djevojčica Leopoldina Siman, kći nekadašnjeg zagrebačkog trgovca Georga Šimanića, koji se odselio iz Zagreba i promijenio ime u Jürg Siman. Iako se ne navode sve kompozicije izvedene na koncertu, saznajemo da je trio izvodio njemačke i slavenske skladbe poput *Agramer Marscha* i *Grüße von der Save*, potom južnoslavenske melodije od Šimanića, *Filipović-Marsch* itd. Anonimni kritičar *Narodnih novina* u spomenutu osvrtu priznaje kako je »program koncerta dobar [...] glede muzikalnih brojeva i tehničke vještine umjetnicah, nu ostali sitniji njemački pieci mogu goditi samo njemačkoj publici.« Prema spomenutoj najavi u *Agramer Zeitungu* navedeni se koncert održao i narednog dana s istim programom. Hotel je, inače, kako je već naznačeno, bio čestim domaćinom svečanih primanja za uglednike političkog, vjerskog i kulturnog života, i djelovao je do 1912. godine, kada se na tom mjestu otvorila prva robna kuća u Zagrebu (tada *Kastner i Öhler*, danas *Nama*).

Gostionica *Lovački rog* (*Jägerhorn*) bila je jedan od najstarijih ugostiteljskih prostora u tadašnjem Zagrebu, čak starija od hotela *K caru austrijanskom*. Za razliku od njegove bogatije klijentele, posjetitelji *Lovačkog roga* pripadali su srednjem staležu. Usprkos tomu, u oba je prostora početkom osamdesetih godina, prema Stahuljakovim bilješkama, nastupila ista citrašica — Josefina Jurik. Ova bečka citrašica slovačkog podrijetla nastupala je u to doba i u hotelu *Pruckner*, a uspjesi njezinih nastupa bili su, prema Stahuljakovu mišljenju, glavni poticaj za osnivanje Prvog zagrebačkog citraškog kluba, utemeljenoga 2. kolovoza 1883. godine.

U hotelu *Pruckner* 11. veljače 1888. godine nastupio je i Ferdinand Griendl zajedno sa svojim učenicima. Bilo je to dvije godine nakon njegova dolaska u Zagreb. Uz njega je na drugoj citri nastupila gospodica Pogačnik (navodno Griendlova buduća supruga), a elegičnu citru⁸⁰ svirala je Lina Bühner.⁸¹ Sudeći prema osvrtu u dnevnom tisku (*Agramer Zeitung*, 17. veljače 1888.), nastup ovog citraškog tria bio je više nego uspješan. Odaziv publike bio je velik, izvođači su svaku skladbu morali dvaput ponoviti, a za iskazano su umijeće bili nagrađeni gromoglasnim pljeskom. Uspjeh tog učeničkog koncerta zabilježen je i u broju 3 iz 1888. godine

⁸⁰ Uz običnu i koncertnu citru, elegična (od njem. *Elegiezither*) ili alt-citra osobito se koristila kod skladbi pisanih i/ili aranžiranih za tri ili više citri. Iako je fizički bila dulja od koncertne citre, opseg joj je bio identičan običnoj (hvataljka s pet melodijskih žica koje su služile za izvođenje melodije i 26 žica na kojima se izvodila pratnja), i nije obuhvaćao one tri dodatne žice za izvođenje pratnje kao kod koncertnog oblika. Elegična citra ugađala se za kvartu niže od 1. žice (a¹) na hvataljci obične citre i glasila je e¹ - a - d¹ - d - g). Po izvedbenim je mogućnostima elegična citra bila ravnopravna običnoj, ali je zbog dubljih tonova bila pogodnija za skladbe sjetnijeg karaktera i polaganijeg tempa.

⁸¹ Stahuljaku je 1942. godine o ovom koncertu kazivala upravo Lina Bühner (po prvom mužu), odnosno Žiger (po drugom mužu). Tada je imala 86 godina, pa je dakle rođena 1856., a na koncertu 1888. je imala 32 godine. Ova citrašica švicarsko-njemačkog podrijetla citru je prvo učila kod R. Schlicka, a potom kod Ferdinanda Griendla. Osim citre svirala je glasovir, a bavila se i ugađanjem elegične citre te aranžiranjem pijanističkih kompozicija za citru. Stahuljaku je, između ostaloga, izjavila da je za citru, primjerice, aranžirala švicarsku skladbu *Semmering Morgengruss*.

specijaliziranog bečkog časopisa *Wiener Zither Zeitung*, koji se nalazi pohranjen u Stahuljakovoj ostavštini.

Griendl je sa svojim učenicama — gospodicama Privora i Kralj⁸² — nastupao i u svratištu *K jagnjetu (Zum Lamm)* na uglu Nikolićeve (Tesline) i Gajeve (danas je na tom mjestu Zagrebačko kazalište mladih), koje se od 1892. spominje pod nazivom *K zlatnom jagnjetu*. Ovo je svratište uz vrlo popularni restoran imalo i veliku terasu na kojoj su se, vjerojatno za ljetnih mjeseci, održavali i koncerti.⁸³ Gospođa Kurzman kazala je Milanu Stahuljaku da je trio nastupio 1888. u zgradi *Kola* (danas Akademija dramskih umjetnosti) i u *Građanskoj streljani*.

Devedesetih godina u zagrebačkom su hotelu *Liebold* (Gajeva 12) u više navrata nastupali Omulezzi, otac i sin, koji bi povremeno navraćali iz Gorizije. Tih se godina kao organizator koncertnog života u gradu afirmirao i Čeh Joseph Kühnel. Ovaj se citraš potkraj 19. stoljeća trajno nastanio u Zagrebu i tu započeo s priređivanjem koncerata u *Grand hotelu* (Ilica 6) i u svratištu *Tri gavrana* (Puževa 6, danas Jurišićeva). Na njima su nastupali citraški umjetnici iz Beča: Franz Wagner, Fr. Mayer, Carl Ignaz Umlauf i Rudolf Heppe, što najbolje pokazuje kako je ovaj naturalizirani Zagrepčanin bio dobro povezan i upoznat s bečkim citraškim krugom. Prema Stahuljakovim navodima njihovi su koncerti bili popraćeni i tiskanim programima (nema ih u ostavštini), iz kojih je bilo vidljivo da se izvodio popriličan broj hrvatskih skladbi što ih je za citru bio aranžirao sâm Kühnel.

Citra se mogla čuti i na Gornjem gradu u gostionici *Matejna* (nazvanoj po vlasniku Miji Matejni) na uglu Kazališne i Pivarske ulice (danas ugao Demetrove i Basaričekove), koja je slovila kao poznato okupljalište boemskog književnog i glazbenog svijeta. »Najpoznatija sobica kod Matejne, s izgledom na vrtić, bila je *kapelica*, nazvana tako po reprodukciji Sikstinske Madone, koja je na zidu visjela u prašnom okviru, pa se toga još i danas sjećaju mnogi stari Zagrepčani. U toj je sobici znao sjediti A. G. Matoš u društvu onda mladih pjesnika Ljube Wiesnera, Nikice Polića, Karla Häuslera, kojih su pjesme već odavno ušle u antologije i velik su doprinos hrvatskoj lirici. Zalazili su k Matejni i mnogi muzičari, a i slikari i novinari iz donjogradskih redakcija. Bela Pečić je isto zalazio k Matejni sa stranim inozemnim pjevačima, koji su nastupali većinom u našem Glazbenom zavodu, a on ih je majstorski pratio na glasoviru.«⁸⁴ U tom je prostoru najčešće nastupao Filip Klepper, samostalno ili u duu s prijateljem citrašem Antunom Kramerom. Svoje dojmove o Klepperovoj svirci Stahuljak je pribilježio na jednom papiriću koji sam pronašla u njegovoj ostavštini: »*Dok bi on izvodio — sve bi u toj sobi utihnulo... Pače sam Matejna tako je pobožno slušao, da je zaboravio dvoriti goste.*« Dakle, očito je Klepperova svirka u *Matejni* bila uobičajena glazbena pozadina, a ne posebno najavljeni koncert. Njegov su repertoar činile (prema Stahuljakovim bilješkama)

⁸² Gospođica Kralj udajom je promijenila prezime u Kurzman. Tijekom 1920-ih živjela je u Dalmatinskoj ulici u Zagrebu.

⁸³ Usp. VUKONIĆ: 1994, 44.

⁸⁴ MAJER: 1980, [nepag.].

lijepo i tehnički zahtjevne skladbe austrijskih citraša poput Carla Ignaza Umlaufa i Carla Franza Ensleina,⁸⁵ ali i vlastiti aranžmani hrvatskih zborova i popijevaka za citru, uz koje bi često i zapjevao duhovite stihove. I dok je posljednju skupinu skladbi koristio za stvaranje toplog »domaćeg« ugođaja među gostima, virtuoznijim djelima austrijskih citraša skretao je pozornost na svoju sviračku umješnost. Sudeći prema glazbenoj »omamljenosti« gostioničara Matejne, svojom je svirkom očito povremeno pridobivao svu pozornost prisutnih, čime je ovakve i slične situacije uspio približiti ideji današnjeg koncerta.

U prvom desetljeću 20. stoljeća na citri se muziciralo i u okviru Hrvatskoga katoličkog kasina (Kaptol 27).⁸⁶ Od 1906., kada je utemeljen, on je uz promicanje katoličkog života otvaranjem knjižnice, čitaonice i putem predavanja, uvelike pridonio i gajenju glazbe. Društvo i njegov predsjednik Kamilo Dočkal (Brodek kraj Pđerova, Češka, 30. 12. 1879. — Zagreb, 7. 8. 1963.)⁸⁷ na društvena su sijela često pozivali različite glazbene umjetnike i glazbena udruženja, a priliku su davali i nizu glazbenih amatera. U popisu koncerata održanih u Kasinu do 1931. godine⁸⁸ zabilježena su i tri citraška nastupa. Zbor citrašica iz škole Marije Štern Pizent⁸⁹ nastupio je 25. travnja 1909. i izveo Krieghäuserov *Pozdrav* i Ensteinove *Šumske zvuke*, a iduće je godine (8. 5. 1910.) nastupio privatni sekstet *Krizantema* koji su činile četiri koncertne citre, elegična citra i arion-violina.⁹⁰ Na programu su ponovno bila inozemna skladateljska imena — Joseph Hausteina: *Put Amazonki*,⁹¹ K. Umlauf (misli se na Carla Ignaza Umlaufa): *Jeka u dolini*; B. Szabo: *Andeoski glasovi*. Sudeći prema Stahuljakovoj bilješci na samom koncertnom programu, nastup ovog seksteta kritički je popratio i bečki časopis *Wiener Zither Zeitung* (1910., br. 11, str. 11). Posljednji citraški koncert zabilježen u Hrvatskom katoličkom kasinu bio je nastup Milana Stahuljaka 14. 12. 1913. godine, kada je izveo Seifertovu *Večernju* te aranžmane ruskih i hrvatskih narodnih pjesama.⁹²

Prema riječima Stahuljakovih sugovornika, čini se da su poznati citraški umjetnici poput Ferdinanda Griendla, Josepha Kühnela i Marije Štern priređivali koncerte i s drugim, manje istaknutim citrašima, nastupajući s njima u duu na poznatim nedjeljnim *jourifixima* Hrvatskoga pjevačkog društva *Kolo*.⁹³ U

⁸⁵ Carl Franz Enslein (Beč, 4. 6. 1849. — Beč, 29. 7. 1907.) bio je citraš, skladatelj i autor citraške škole koju je Heinrich Pröll 1939. ponovo izdao u nakladi Bosworth (www.wiener-zither.at/site/zi_wrmusiker.htm).

⁸⁶ Usp. PLETEŠ: 1931.

⁸⁷ Usp. BUTURAC — STAHULJAK: 1993.

⁸⁸ Usp. PLETEŠ: 1931.

⁸⁹ U članku se navodi kao Marija Stern-Pizent (usp. *ibid.*, 97).

⁹⁰ Budući da priručna literatura (*Die Musik in Geschichte und Gegenwart, New Grove Dictionary, Muzička enciklopedija*) ne spominje glazbalo ovog naziva, pretpostavljam da je riječ o arion-citri (usp. www.studia-instrumentorum.de/museum/zith_arion.htm).

⁹¹ Joseph Hausteina (Vonderbrühl / Beč, 25. 8. 1849. — Mödling, 21. 8. 1826.) bio je kontrabasist u *Hofburgtheateru*, a citru je svirao i podučavao. Autor je *Schule der Geläufigkeit*. S citrašem Aloisom Rudolfom Lercheom (Beč, 17. 6. 1851. — Beč, 24. 3. 1925.) osnovao je 1886. *Wiener Zither-Reformverein* (www.wiener-zither.at/site/zi_wrmusiker.htm).

⁹² Nije mi poznato da li je ovo ujedno i jedini javni nastup Milana Stahuljaka na citri.

⁹³ Usp. ha: 1939.

spomenici ovog pjevačkog društva,⁹⁴ objavljenoj u povodu osamdesete obljetnice postojanja, Antun Goglia pojašnjava kako su se te zabave održavale nedjeljom popodne u maloj dvorani *Kola* u razdoblju od 1886. do 1914. godine. Posljednjih godina postojanja odvijale su se u večernjim terminima, a ponekad su uključivale i ples.⁹⁵

Iako nisam pronašla konkretne potvrde, pretpostavljam da su porastu popularnosti citre u drugoj polovici 19. stoljeća pridonijela i njemačka društva poput *Amicije* i *Društvenog vjenčića*. Članovi su im bili Zagrepčani njemačkog podrijetla, ali ni jedno od takvih društava nije postojalo duže vrijeme jer nisu uspijevala privući šire članstvo. »Zbog toga su ta društva djelovala kao *privatna* — više kao neformalni skupovi nego organizirana društva.«⁹⁶ Bavila su se priređivanjem koncerata, zabavnih priredbi, tombola i plesnih zabava, organiziranjem glazbene poduke svojih članova te organiziranjem izleta u okolicu Zagreba. Jedina informacija o postojanju *Društvenog vjenčića* je članak objavljen u *Zatočniku* (22. 11. 1870., br. 266) u kojemu se, između ostaloga, navodi kako mu je jedan od odbornika *palir Maicen*, dakle, možda netko iz obitelji oca citrašice C. Kratzl.⁹⁷

Naposljetku, pretražujući građu u Hrvatskome državnom arhivu, pronašla sam i pet molbi za *produciranje* na citri upućenih Kraljevskoj zemaljskoj vladi u razdoblju od 1878. do 1896., kao i pozitivne odgovore na te zamolbe. Iz njih je vidljivo da je citru svirao *slijepac* Franjo Treiesleben iz Karlovca te *cigani Brajdići* (Bartol, Mato i Franjo) iz Vrbovskog i Ravne Gore, koji su na taj način, uz suglasnost Vlade, zarađivali za život.⁹⁸

⁹⁴ Usp. GOGLIA: 1942.

⁹⁵ Na *jourifixima* su nastupali muški, ženski i mješoviti zborovi, vokalni kvarteti, tamburaški sastav *Kola* (koji je postojao neko vrijeme), brojni solisti-diletanti na različitim glazbalima te *Diletantski orkestar Hrvatskog sokola*. Prvih je sedam godina održano dvadeset *jourifixa* godišnje, a potom je taj broj počeo rapidno opadati — 1893. ih je bilo šesnaest, 1894. četrnaest, a sljedeće dvije godine niti jedan! Od 1897. su obnovljeni (organizacija je bila povjerena posebnom odboru koji su činili Ferdo Ž. Miler, Ivan Filipović i Nikola Faller), no bilo ih je osjetno manje nego u prethodnom razdoblju. Posljednje godine održavanja (1914.) bila su organizirana samo tri *jourifixa*. Budući da je Goglia prvenstveno želio oslikati rad samog društva, *jourifixe* je spominjao samo broičano, ne navodeći detaljnije njihovu programsku koncepciju. Za potpuniji uvid u nastupe citraša na njima trebalo bi pregledati koncertne programe pohranjene u ostavštini Hrvatskoga pjevačkog društva *Kolo*.

⁹⁶ BLAŽEKOVIC: 2002, 225.

⁹⁷ Pod imenom *palir Maicen* može se kriti i otac C. Kratzl (rođ. Majcen), Zagrepčanin koji je u Beču vodio mošnjarski (torbarski) obrt i gdje mu se rodila i kći. U Zagreb se vratio krajem 1870-ih i uzeo u zakup gostionicu *Gradanska streljana*. Međutim, ubrzo se jako zadužio, a dugove mu je platio gospodin Kratzl (vlasnik pekare u Pivarskoj 6, danas Basaričekovoj) i zauzvrat se oženio Majcenovom mladom i lijepom kćeri. Aludiranjem na moguću rodbinsku vezu izvjesnog Maicena i C. Kratzl rođ. Majcen želim upozoriti na vrlo vjerojatnu mogućnost značajne uloge njemačkih društava u njegovanju citre. Premda je u ovom primjeru bila riječ o pjevačkom društvu, na njihovim su se koncertima (po uzoru na HPD *Kolo* ili *Slogu*) vrlo vjerojatno izvodile i instrumentalne (citraške) točke, što s obzirom na njemačko-austrijsko podrijetlo njegovih članova ne bi bilo neobično.

⁹⁸ Spomenuti dokumenti pohranjeni su u fondu 79, u kojemu se nalaze spisi Unutarnjeg odjela Zemaljske vlade. Bartol Brajdić (god. 1878., kut. 1952, br. spisa 13796 i 64918), Franjo Brajdić (god. 1878., kut. 459, br. spisa 24848; god. 1879., kut. 459, br. spisa 5903; god. 1880., kut. 459, br. spisa 19288), Franjo i Mato Brajdić (god. 1880., kut. 459, br. spisa 11531), Franjo Treiesleben (god. 1897., kut. 1954, br. spisa 72704, br. unutarnjeg spisa 559).

Prvi zagrebački citraški klub

Ogroman uspjeh citraških koncerata Slovačkinje Jozefine (Josephine) Jurik u zagrebačkim gostionicama osamdesetih godina 19. st. bio je, prema Stahuljakovim podatcima, glavnim poticajem za osnivanje citraškog kluba, utemeljenoga 2. kolovoza 1883. pod njemačkim nazivom *I. Agramer Zither Klub* (Prvi zagrebački citraški klub). Iako njegov osnutak nije zabilježen u tematskom vodiču Hrvatskoga državnog arhiva,⁹⁹ potvrđuju ga članci objavljeni u *Agramer Zeitungu* i *Narodnim novinama*. Iz spomenutih izvora i Stahuljakovih bilješki, znamo da je *Prvi zagrebački citraški klub* činilo šest najboljih citraša (među njima i Filip Klepper) i dvije citrašice (C. Kratzl i možda Marija Štern), a predsjednica je kluba bila već spomenuta C. Kratzl. Klub je djelovao dvije godine (do 1885.), a u dirigentskoj su se uloji izmijenili R. Schlick, Filip Klepper i Gašpar Zamečnik. Zamečnik je odlično vodio klub i za njega priređivao aranžmane popularnih hrvatskih skladbi poput Zajčeve *Večeri na Savi* za šest citri (taj se aranžman ne nalazi u Stahuljakovoj ostavštini). Klupski pokusi održavali su se na prvom katu kuće na uglu Markova trga i Kamenite ulice (na mjestu današnjeg Hrvatskog sabora). U prizemlju te kuće nalazila se gostionica *Žabica*, nazvana po tadašnjoj vlasnici koja se prezivala Frosch (njem. *Frosch* = žaba), u koju su (prema Stahuljakovim bilješkama) za vrijeme održavanja hrvatskog Sabora dolazili na *gablec* narodni zastupnici. Budući da su žučne rasprave o političkoj situaciji često prerastale u buku koja bi dopirala do prvog kata, članovi kluba morali su se preseliti u stan predsjednice društva C. Kratzl u Preradovićevu 22. Kasnije su se pokusi održavali u stanu doktora Šafara u Petrinjskoj 3, za koji Stahuljak ističe da je bio pravi »klub-lokal«, te u Streljačkoj 7, u kući koju je kupio gospodin Kratzl. Javne koncerte *Zitherklub* je priređivao u gostionici u zgradi *Gradanske streljane* (danas je na tom mjestu kino *Tuškanac*), koju je u zakupu imao Dragutin Majcen, u gostionici *K lipi* te u svratištu *K caru austrijanskom*. Pojedini članovi svirali su i u nekadašnjoj gostionici *K jelenu* u Ilici, preko puta današnjega Kačićeva spomenika. Klub je bio poznat u bečkim citraškim krugovima, surađujući s pojedinim bečkim citrašima i organizirajući gostovanja bečkih citraških virtuoza u Zagrebu. Dvojica uglednih bečkih citraša posvetila su mu i po jednu svoju skladbu: Franz Wagner *Rapsodie*, a Carl Ignaz Umlauf *Schützen-Marsch*. U znak zahvalnosti *I. Agramer Zither Klub* proglasio ih je počasnim članovima.

Nakon što je predsjednica kluba C. Kratzl napustila Zagreb, predsjedničko je mjesto ostalo prazno, a klub se zbog ljubomore i zavisti među članstvom raspao 1885. godine. I Gašpar Zamečnik ga je ozlovoljen napustio, jer su mu navodno Sorg i Schlick mamili učenike i neprekidno ga »izigravali«.¹⁰⁰ Inventar kluba nije pronađen, a prema tvrdnji Antuna Kramera, koji je to pak saznao od Fani Vizjak,

⁹⁹ Usp.: *Pravila društva 1845.-1945.: Tematski vodič* (ur. Slavica Pleše), Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2000.

¹⁰⁰ Zamečnikov sin Juraj izjavio je Milanu Stahuljaku da se njegov otac dopisivao s citrašem Josefom Blumlacherom, koji ga je odvrćao od klubova uopće.

ostao je u posjedu Kratzlove, kojoj je trebao za osnivanje novog. Nakon raspada kluba neki od bivših članova, poput Gašpara Zamečnika, citru su posve zanemarili¹⁰¹ i okrenuli se drugim glazbalima, dok su drugi nastavili s koncertnom djelatnošću. U svojoj *Teoretičkoj i praktičkoj uputi ...* Milan Stahuljak navodi kako je poslije s Filipom Klepperom nastojao utemeljiti Prvi hrvatski citraški klub, što se naposljetku nije ostvarilo.

Citraški klub Krizantema

Privatni citraški sekstet *Krizantema* osnovali su Marija Štern i Hinko Scheidela vjerojatno 1909. godine, od kada datira i zajednička fotografija svih članova. Uz poznatu citrašicu Mariju Štern članice su kluba bile gospođice/gospođe Stiborski i Kišić, potom Ivka Zloh (udana Rotkvić), gospođica/gospođa Štefanija Kišur, te već spomenuti prof. Hinko Scheidela. Na poziv Kamila Dočkala, predsjednika Hrvatskoga katoličkog kasina, koga je Marija Štern upoznala tijekom boravka u Češkoj (Karlovy Vary) gdje su zajedno muzicirali (on na violini, a ona na citri), sekstet *Krizantema* nastupio je na koncertu 8. svibnja 1910. godine u Hrvatskome katoličkom kasinu na Kaptolu 27.¹⁰² Tom prigodom ansambl je nastupio sa četiri koncertne citre, elegičnom citrom i arion violinom,¹⁰³ odsviravši tri skladbe inozemnih autora.

Citraške skladbe

Spoznaje o repertoaru koji je sačinjavao citraške nastupe poznate su nam iz više izvora: novinskih tekstova, osvrta na pojedine citraške nastupe, kronika glazbenog života pojedinih društava (npr. Hrvatskoga katoličkog kasina), ali i na temelju kazivanja nositelja citraške prakse što ih je zabilježio Milan Stahuljak. Jedini primarni izvor sačuvan u ostavštini je tiskani program nastupa citraškog seksteta *Krizantema* u Hrvatskome katoličkom kasinu 1910. godine. Iako bismo prema novinskim najavama i kritikama mogli zaključiti kako su citraškim repertoarom dominirale skladbe njemačkih i austrijskih majstora, do ponešto drukčijih zaključaka dolazimo uvidom u Stahuljakovu ostavštinu. Naime, povrh najava i osvrta, o vrstama kompozicija koje su kolale među citrašima svjedoči i nešto više od dvjesto skladbi koje je Stahuljak prikupio od citraša i njihovih nasljednika te ih priložio ostavštini.

¹⁰¹ Usp. STAHULJAK: 1912, 105.

¹⁰² Tiskani program navednoga koncerta sačuvan je i nalazi se pohranjen u ostavštini Milana Stahuljaka.

¹⁰³ V. bilješku 91.

Sl. 1: Citraški klub *Krizantema*

Sjede: Marija Štern, ? Stiborski, Ivka Zloh

Stoje: ? Kišić, Hinko Scheidela, Štefanija Kišur

Fotografirano 1909. u *atelieru* u Frankopanskoj 11 u Zagrebu; fotograf Breyer. Fotografija se čuva u ostavštini Milana Stahuljaka u Hrvatskome glazbenom zavodu u Zagrebu.

Notnu sam građu podijelila na tiskanu i rukopisnu. Tiskanu građu čini ukupno 24 naslova, unutar kojih se s obzirom na opseg i vrst izdanja izdvajaju tri škole za citru i jedan citraški album. Zanimljivo je da su te tri citraške škole, odnosno upute u sviranje citre, napisane na različitim jezicima: njemačkom, slovenskom i hrvatskom. Najstarije izdanje je ono domaćeg citraša — Josepha Sorga (*Der gründliche theoretisch-praktische Zitherlehrer oder Kunst des Zitherspiels in ihrem gesamt: Umfange, Methode für die Jugend Unterricht und für das Selbst-studium Erwachsener*), koje je vjerojatno iz 1887. godine,¹⁰⁴ potom slijedi slovensko (Fran. Sal. Koželjski:

¹⁰⁴ Kralj, kojemu je otac bio vlasnik tiskare Albrecht, na Stahuljakovu je zamolbu od poslovođe tiskare saznao da su u njoj tiskana oba izdanja Sorgove škole, prvo najvjerojatnije 1887. godine. Slagar je, po sjećanju poslovođe, bio izvjesni gospodin Höcher. Inače, Dragutin (Karlo) Albrecht (1825.-1887.) bio je prvi zagrebački knjigotiskar i litograf; u Zagrebu je djelovao od 1845. u Gajevoj tiskari. Bio je osnivač prvog litografskog zavoda 1856. i prve moderne štamparije 1857 (usp. CINDRIĆ: 1965, 297).

Sl. 2: Način sviranja citre. Iz *Teoretičke i praktičke upute u citranje za samouke Milana Stahuljaka*, 1912.

Poduk v igranju na citrah), izdano devet godina kasnije, a treće je *Teoretička i praktička uputa u citaranje za samouke* Milana Stahuljaka iz 1912. godine. Od slovenskog izdanja sačuvane su samo korice i nekoliko stranica, dok je Sorgova publikacija opisno koncipirana te uopće ne sadrži didaktičko-metodičke notne primjere.

Teoretička i praktička uputa ... Milana Stahuljaka izdana je tek 1912. godine, dakle na zalazu domaće citraške scene. O problemima koji su pratili njezino izdavanje progovorio je sam autor u predgovoru. Prvotno je Stahuljakovu citrašku školu htjela izdati knjižara Lavoslava Hartmana, odnosno Stjepana Kuglija, »no preogromne zapreke bile su uzrokom, te se ovo plemenito nastojanje rečene knjižare nije dalo izvesti«. ¹⁰⁵ Nakon toga, Stahuljak je *Uputu* pokušao izdati u vlastitoj nakladi uz pomoć i potporu Prve hrvatske tvornice tambura T. Kovačić iz Zagreba (Ilica 52). No, javilo se premalo pretplatnika, ¹⁰⁶ pa je otpala i ta mogućnost. Shvativši da očito nema dovoljno zainteresiranih, Stahuljak je 1907. godine započeo s izdavanjem *Citaraškog albuma*, zbirke za citru u pet svezaka, od kojih je svake godine navodno izašao po jedan svezak. ¹⁰⁷ Budući da je svaki svezak (prema reklamnom letku u ostavštini) sadržavao pet skladbi, tijekom pet godina izlaženja (od 1907. do 1912.) trebalo je izaći ukupno dvadeset i pet skladbi za citru. Većinom je bila riječ o djelima domaćih autora i skladbama narodnog podrijetla. Sve su te skladbe, kao didaktičko-metodički primjeri, kasnije uvrštene u *Uputu*, koju je naposljetku 1912. tiskao Janko Stjepušin, vlasnik Prve sisačke tvornice tambura. Osim tambura i citri, u Stjepušinovo su se tvornici mogle kupiti i violine, gitare, harmonike i okarine. U predgovoru samog djela, Stahuljak je istaknuo da su mu kao uzor poslužila slična izdanja Eme Enseinove, A. Mayera, Franza Wagnera, Josepha Sorga i A. Edlingera, dok se za nazive tehničkih termina poslužio Kuhačevim *Katekizmom glazbe* iz 1889. i *Pripravom k nauci o glazbenoj harmoniji* Vjenceslava Novaka iz 1898. godine. Stahuljak je djelo podijelio na *teoretički* i *praktički* dio. I dok se u praktičkom dijelu nalaze samo didaktičko-metodičke vježbe (u cijeloj ih *Uputi* ima 28), u teoretičkom se dijelu uz njih nalaze i umjetničke skladbe, te skladbe narodnog podrijetla, koje je Milan Stahuljak aranžirao za citru (ukupno 81). Skupinu narodnih popijevaka čini 35 južnoslavenskih napjeva, koje je sakupio Franjo Kuhač, te 12 hrvatskih i inozemnih (francuskih, poljskih, ruskih, štajerskih, slovenskih) napjeva. Uz obrade Kuhačevih popijevaka dominiraju skladbe preuzete iz *Albuma hrvatskih napjeva* za glasovir Slavoljuba Lžičara (17), a od ostalih su skladatelja zastupljeni Ivan Zajc s tri djela (ulomak iz opere *Zlatka, Istočna zora, San ljubavi*), Miroslav Vilhar i Milan Stahuljak s dva (*Mila lunica* i *Po jezeru*, odnosno *Koračnica* i ulomak iz valcera *Lastavicam*) te

¹⁰⁵ STAHULJAK: 1912, 6.

¹⁰⁶ Kako bi dobio što više pretplatnika, Stahuljak je u svom pozivu na pretplatu nudio čak i jedan besplatan primjerak *Upute* osobi koja sakupi deset pretplatnika.

¹⁰⁷ Reklamni letak s popisom skladbi i prodajnom cijenom te jedan novinski tekst (MILIĆ) jedini su izvori o postojanju ovih svezaka. Ladislav Milić u svome je članku samo naveo da je Stahuljak djelo *izradio* ne specificirajući je li riječ o rukopisu ili tiskovini. Budući da navedenih svezaka nema u Stahuljakovoj ostavštini, upitno je njihovo postojanje u tiskanu obliku. S druge strane, neobično je da u ostavštini nema ni takva rukopisa. U katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu ne postoji takvo izdanje.

Vladimir Stahuljak i Vjekoslav Karas s jednim djelom (*Pred zoru*, odnosno *Rastanak*). Inozemni skladatelji predstavljeni su odabranim opusima Verdija (zbor Cigana iz *Trubadura*, arija i napitnica iz *Traviate*), Donizettija (*Pozdrav domovini* iz opere *Kći pukovnije*), H. Procha (*Alpinski rog*) i Warlamoffa (*Sarafan*). Zanimljivo je da je Stahuljak u svoju publikaciju uvrstio i dvije himne: rusku (Lvoff) i *Lijepu našu*.

Jedina zbirka citraških kompozicija u Stahuljakovoj ostavštini je izdanje Antuna Kramera i A. Cizela *U dragim časovima: Sbirka jugoslav. narodnih pjesama i inih izvornih skladbi i transkripcija za citaru (Album südslavischer Nationallieder für die Zither)*, objavljeno u nakladi autora 1902. godine u Zagrebu. U predgovoru zbirke autori ističu kako ih je na izdavanje ove publikacije ponukala skupoća stranih izdanja citraških skladbi i kako su »toga radi nakanili [...] izdavati u svescima kompozicije za citaru, u prvom redu hrvatske, a zatim strane kao i transkripcije«. ¹⁰⁸ Najavili su kako će svesci izlaziti svaka tri mjeseca na dva arka i sadržavati hrvatske narodne i umjetničke skladbe, ali i djela drugih slavenskih autora te različite originalne skladbe i transkripcije. Sukladno tomu, prvi svezak (koji je sačuvan u Stahuljakovoj ostavštini) sadrži šesnaest hrvatskih narodnih skladbi te po jednu skladbu Ivana Zajca, Benjamina Ipavca, Vatroslava Lisinskog i Franje Ksavera Kuhača. Dakako, sve je te skladbe za citru aranžirao Antun Kramer i pridodao im jednu svoju originalnu skladbu. Kao što je istaknuto na samoj naslovnici ove publikacije, riječ je bila o prvom svesku, a o izlasku narednih nemam podataka.

Među preostalih dvadeset tiskanih izdanja čini mi se važnim istaknuti tri s aranžmanima Josepha Sorga, u kojima se aranžer poslužio hrvatskim, odnosno slovenskim narodnim napjevima. Uz Sorgove, veću pozornost zaslužuju i aranžmani domaćih citraša Antuna Kramera i Filipa Kleppera, koji su objavljeni i u austrijskom tisku. Tako je Kramerov aranžman Lisinskijeve zbornice skladbe *Tam gdje stoji*, koji se nalazi u Kramer-Cizelovoj zbirci, tiskan i u Beču kod Josefa Eberlea pod nazivom *Mein Herzens-ideal wohnt dort im*. Prema oznaci koja se nalazi u podnožju navedene skladbe (W. Z. Z. 2.) čini se da bi izdavač mogao biti časopis *Wiener Zither Zeitung*, koji je pod tim nazivom postojao od 1887. godine. U prilog ovoj hipotezi ide i činjenica da je njegov urednik i osnivač bio Franz Wagner, citraš koji je nastupao u Zagrebu i usto 1901. na naslovnici navedenog časopisa objavio biografiju Ant(o)na Kramera. Sljedeći je zanimljivi primjer Klepperova (čini se originalna) skladba *Dem schönsten Blauäugelein* na kojoj stoji oznaka W. S. 965, a istu oznaku nosi i Sorgova skladba *Alpenhorn* (W. S. 24). Pretpostavljam da bi se navedeni inicijali mogli odnositi na časopis *Wiener Stimmung*, koji je izdavao citraš Carl Ignaz Umlauf.

Iz ovog kratkog pregleda tiskanih notnih izdanja moguće je zaključiti da su aranžmani i originalne skladbe domaćih autora svojom kvalitetom mogli parirati djelima stranih citraša, pa su slijedom toga našli svoje mjesto i u bečkim publikacijama.

¹⁰⁸ KRAMER — CIZEL: 1902, [nepag.].

Osim izdanja pohranjenih u ostavštini Milana Stahuljaka postojala su još barem dva važna tiskana izdanja domaćih autora. Na njih se u svom članku o širenju naših pjesama putem citare osvrće Ladislav Milić.¹⁰⁹ Poziva se na muzički katalog *Edition Kugli (konzervatorijska izdanja)*, izdan u drugom broju *Književnog vjesnika* iz 1933. godine, prema kojemu je Joseph Sorg uz školu za citru na njemačkom jeziku (*Zitherlehrer oder Die Kunst des Zitherspieles*) izdao i dva citraška albuma najljepših narodnih popijevaka — jedan s trideset, a drugi sa šezdeset popijevaka. Milić piše kako u rukama drži Sorgov *Pomenik (Album) slavenskih napjeva za gitaru*, koji u 25 svezaka sadržava većinom hrvatske i slovenske umjetničke napjeve i narodne popijevke, te dodaje kako svaki napjev i popijevka pored hrvatskog teksta imaju i njemački prijevod. »Jedan od tih napjeva pod naslovom *Kamniške ružice* (pučki napjevi u stilu *ländlera*) posvećen je našem slavnomu muzikologu Franji S. Kuhaču, a nagrađen je na jubilarnoj izložbi u Zagrebu godine 1891. kolajnom za zasluge, a na internacionalnoj izložbi u Beču godine 1892. kolajnom priznanja. Po jedan napjev [...] posvećen je profesoru Nikoli Falleru i Franji Vilharu, a jedan napjev (*Prelja* od Lisinskog) dru Stjepanu pl. Vučetiću.«¹¹⁰ Milić ističe da se ovo izdanje moglo nabaviti u svakoj renomiranoj knjižari ili trgovini glazbenih potrepština u domovini i inozemstvu, te da se na njega osvrnulo nekoliko domaćih i inozemnih novina: austrijska glazbena revija *Wiener Zither Journal, Österr. ung. Adelszeitung, Agramer Zeitung i Agramer Tagblatt*. Autor teksta izdvaja recenziju objavljenu u *Agramer Zeitungu*, prema kojoj je Sorgov *Pomenik* pomno obrađen, a popijevke se odlikuju »umješnom i vrlo efektnom harmonizacijom koja izvrsno odgovara zahtjevu [...] glazbala i koja prijanja uz duh slavenske glazbe«.¹¹¹ Hvali se dobar izbor skladbi kojim su obuhvaćeni biseri hrvatskih i slovenskih popijevaka. *Agramer Tagblatt* pak u svojoj recenziji navodi da Sorgov *Pomenik* sadržava popijevke svih slavenskih naroda i da se pored originalnog hrvatskog teksta nalazi i njemački prijevod, čime se i »neslavenskim prijateljima glazbe« pruža mogućnost upoznavanja naših narodnih pjesama i popijevaka, odnosno naše kulture. Autor teksta u *Agramer Tagblattu* naveo je i kako je Vjekoslav Ráha također izdao *Album hrvatskih pjesama za gitaru*. Miliću djelo očito nije bilo poznato, niti ga je imao pri ruci poput Sorgovog, pa ga je samo spomenuo.¹¹²

U Stahuljakovoj ostavštini nalazi se 239 rukopisnih notnih izvora, od čega je 187 autorskih djela ili aranžmana za citru, dok kod 42 skladbe nije naveden autor. Međutim, s obzirom na njihove naslove te su 42 skladbe očito djela domaćih

¹⁰⁹ Usp. MILIĆ.

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici ovo je izdanje navedeno kao *Album hrvatskih pjesama: sbirka 50 izabranih hrvatskih popjevaka; za gitaru [s podpisanim tekstom] / udesio Vjekoslav Raha*. Izdavač je L. Hartman (Kugli i Deutsch) iz Zagreba, a godina izdanja je nepoznata. Uz Vjekoslava Raha koji je, osim kao aranžer, zastupljen i kao skladatelj, nalazi se još deset skladateljskih imena (Vatroslav Lisinski, Antun Stöhr, Benjamin i Gustav Ipavec, Ivan Zajc, Franjo Ksaver Kuhač, Oto Kumf, Davorin Jenko, A. Sandučić, Briza) kojima treba pridodati povjesničara Vjekoslava Klaića, ovdje predstavljenog kao kompozitora, te Hugu Badalića i Ljudevita Gaja, čije je stihove Raha uglazbio.

skladatelja, a usporedba potpisanih aranžmana s ovim nepotpisanim pokazuje i da je riječ o nama poznatim citrašima-aranžerima poput Antuna Kramera, Filipa Kleppera, Gašpara Zamečnika i drugih. Autorski poznat dio građe (187 skladbi) čine djela 26 inozemnih i 13 domaćih skladatelja. Iako je stranih skladatelja dvostruko više, svaki je od njih najčešće zastupljen samo s jednim djelom (iznimke su Ecsedy, Carl Franz Enslein, A. J. Paschinger i Franz Wagner), tako da je u cjelini 48 skladbi inozemnih autora i 139 domaćih. Među originalnim skladbama dominiraju djela bečkih majstora poput Franza Wagnera, Carla Franza Ensleina, A. J. Paschingera i Ferdinanda Kollmaneka. Znatno su manje zastupljene obrade popularnih skladbi tzv. velikih skladatelja poput Schuberta, Beethovena ili Chopina, a ostatak čine manje poznata imena austrijskih i njemačkih skladatelja. Među domaćim rukopisnim skladbama vidljiva je dominacija aranžmana hrvatskih popijevaka Ivana Zajca, Vjenceslava Novaka, Franje Vilhara Kalskog, Gjura Eisenhutha, Vatroslava Lisinskog i drugih. Čak 98 skladbi odnosi se na Milana Stahuljaka: 81 vježba za citru, 16 skladbi iz zbirke *Zvuci moje citre 1898.-1916.* te autograf *Teoretičke i praktičke upute u citaranje za samouke*. Treba napomenuti da ovakva zastupljenost domaćih autora nije ujedno i odrazom onodobne glazbene prakse, već je više rezultatom Stahuljakova interesa da pohrani i time očuva aranžmane skladbi domaćih autora za citru. A aranžeri su bili Ferdinand Griendl, Antun Kramer, Filip Klepper, Gašpar Zamečnik, Joseph Kühnel, Joseph Sorg i Milan Stahuljak. Kao što je vidljivo iz popisa skladbi pohranjenih u Stahuljakovoj ostavštini, domaći su citraši za citru uglavnom aranžirali poznatije zbornice skladbe ili popijevke svojih suvremenika.¹¹³

Citraški aranžmani obično su podrazumijevali transponiranje u tonalitet s malo ili nimalo predznaka i prilagodbu izvorne skladbe izvedbenim mogućnostima citre, vodeći pritom računa o očuvanju identiteta izvornika. Među domaćim se aranžerima po svojoj umješnosti izdvajao Filip Klepper. Primjerice, usitnjenim notnim vrijednostima Klepper se često koristio kako bi iskomponirao melodijski i/ili harmonijski pokret na mjestima s dužim notnim vrijednostima u originalnoj skladbi. Njegovi su aranžmani redovito harmonijski sadržajni od originala, tehnički zahtjevniji, a sadrže i najviše autorskih pretenzija.

Zaključak

Osnovna je namjera ovoga rada bila predstavljanje Stahuljakove ostavštine o citraštvu, čime je, dakako, ispisana i (barem) okosnica tog, u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća veoma živog, no u muzikologiji dosad slabo poznatog dijela zagrebačkog glazbenog života. Međutim, s velikim se brojem područja nisam detaljnije bavila, pa ću u nastavku pokušati dati smjernice za moguća daljnja istraživanja.

¹¹³ Usp. BOLTUŽIĆ: 2002, 83-95.

Na temelju evidentne povezanosti bečkih i domaćih umjetnika, prvi bi daljnji korak mogao biti pregledavanje stručnih citraških časopisa kao što su *Wiener Zither Zeitung* i *Troubadour* (životopis Josepha Sorga objavljen je u *Troubadouru*). Urednik *Wiener Zither Zeitung*a bio je Franz Wagner, citraški virtuoz poznat u zagrebačkim krugovima, a u tom je časopisu objavljeno i nekoliko kritika na citraške koncerte održane u Zagrebu, te životopisi Marije Štern i Antuna Kramera.¹¹⁴ Arhiv Samostana sestara milosrdnica u Zagrebu zasigurno bi detaljnije mogao osvijetliti situaciju oko samostanske poduke citre, dok bi za preciznije objašnjenje Kramerove ideje konstrukcijskog poboljšanja citre i okolnosti u kojima je nastala *Ideal-Reform Zither* Johanna Jobsta, trebalo proučiti postojeću korespondenciju Milana Stahuljaka s Ferdinandom Kollmaneckom.¹¹⁵ Citraška literatura iz Stahuljakove ostavštine također zaslužuje detaljnu analizu, jednako kao i dvije tabulature za citru koje se nalaze u dokumentacijskom odjelu Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu.¹¹⁶ Spominjanjem graditelja glazbala (među kojima i citri) Janka Stjepušina iz Siska samo sam nagovijestila da se citra njegovala i u drugim područjima Hrvatske.¹¹⁷

Dakle, mogućih je tema za daljnja istraživanja napretek. Ne treba zaboraviti da i danas na tavanima ponekih domaćinstava čame zaboravljene citre — neke je u svojim istraživanjima dokumentirao Krešimir Galin, neke su pohranjene u Etnografskom muzeju i Muzeju za umjetnost i obrt, a neki primjerci još uvijek čekaju ne bi li postali predmetom nečijeg istraživanja.

¹¹⁴ Stahuljak je u ostavštini pribilježio točno godište i broj *Wiener Zither Zeitung*a u kojemu se nalazi pojedina kritika, dok su brojevi časopisa sa životopisima Marije Štern, odnosno Antuna Kramera pohranjeni u ostavštini (usp. K.: 1895, S. O.: 1901).

¹¹⁵ Ona jest pohranjena u ostavštini, ali se njome ovom prilikom nisam bavila zbog nečitkosti rukopisa.

¹¹⁶ Usp. IEF rkp. 957 i 1276.

¹¹⁷ U istraživanju ove teme mogla bi pripomoći Stahuljakova (makar i opsegom skromna) korespondencija s citrašima iz cijele Hrvatske, te rukopisna, foto, audio i video građa pohranjena u Institutu za etnologiju i folkloristiku.

CITIRANI IZVORI I LITERATURA

- AJANOVIĆ, Ivona: Kačerovský, Bogomir (Kačerovski), u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb 2005, 686-687.
- Album za gitaru (citru); Album za gitaru: Rukopisni zbornik iz sredine 19. stoljeća*, (sadrži 177 zapisa). Zbornik je bio u posjedu Mihaela Pirnat iz Samobora, a danas se čuva u dokumentacijskom odjelu Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, rkp. IEF 936.
- ANDREIS, Josip: Hrvatski glazbeni zavod (HGZ), u: *Muzička enciklopedija*, sv. 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1974, 182-183.
- ANDREIS, Josip: *Povijest glazbe*, knj. 4, Liber — Mladost, Zagreb 1974.
- BACHMANN-GEISER, Brigitte: *Die Volksmusikinstrumente der Schweiz*, WEB Deutscher Verlag für Musik (Handbuch der europäischen Volksmusik-instrumente 1/4), Leipzig 1981.
- BAN, Branka: *Glazbena kultura Vukovara — kultura hrvatskog nacionalnog identiteta*, Matica hrvatska Osijek — Matica hrvatska Tovarnik, Osijek 1995.
- BEZIĆ, Jerko — GAVAZZI, Milovan — JAKELIĆ, Mirjana — MIHANOVIĆ, Petar: *Tradicijska narodna glazbala Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb 1975.
- BEZIĆ, Jerko: Žena — nositeljica folklorne glazbe u Međimurju, u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb 1982, 85-96.
- BEZIĆ, Nada: *Knjižnica i zbirka arhivske građe Hrvatskog glazbenog zavoda u Zagrebu: 170 godina skrbi nad hrvatskom kulturom*, magistarski rad na Muzičkoj akademiji u Zagrebu, rkp. M6 u knjižnici Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1996.
- BEZIĆ, Nada: Priče iz arhiva HGZ-a, *HaGeZe*, 10 (lipanj 2000) 9, 3.
- Bibliografija rasprava i članaka*, sv. 13 i 14: *Struka 6, Muzika, A-R i S-Ž, Indeksi*, Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb 1984.
- BLAŽEKOVIĆ, Zdravko: *Glazba osjenjena politikom: Studije o hrvatskoj glazbi između 17. i 19. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb 2002.
- BOLTUŽIĆ, Ana: *Citaranje u Zagrebu od kraja 1860-ih do 1914. godine*, Seminar iz etnomuzikologije na Odsjeku za muzikologiju Muzičke akademije Sveučilišta u Zagrebu, Institut za etnologiju i folkloristiku, rkp. 1780, Zagreb 2002.
- BUČAR, Franjo: Zagorski orkestar u Desiniću, *Sv. Cecilija*, 17 (1933) 1, 15-16.
- BUTURAC, Josip — STAHULJAK, Zlatko: Dočkal, Kamilo, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb 1993, 449.
- CINDRIĆ, Pavao: *Grički milenij: Kulturno povijesna panorama*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1965.
- ČALETA, Joško: Tradicijska glazbala, u: *Hrvatska tradicijska kultura: Na razmeđu svjetova i epoha* (ur. Zorica Vitez i Aleksandra Muraj), Galerija Klovićevi dvori i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb — Barbat 2001, 423-439.
- DOLINER, Gorana: Traditional Church Singing in Kraljevica (Croatia): the Work of Lujza Kozinović, *The World of Music*, 33 (1991) 2, 51-64.
- ELSCHEK, Oskár: *Die Volksinstrumente der Tschechoslowakei*, sv 2: *Die slowakische Volksmusikinstrumente*, WEB Deutscher Verlag für Musik, Leipzig 1983.
- FILIĆ, Krešimir: *Glazbeni život Varaždina*, Muzička škola Varaždin, Varaždin 1972.
- Glazbom kroz povijest Karlovca*, (ur. Ljiljana Šćedrov), Glazbena škola Karlovac, Karlovac 1994.
- GOGLIA, Antun: *Hrvatski glazbeni zavod 1827.-1927* (Preštampano iz »Sv. Cecilije«), Zagreb 1927.

- GOGLIA, Antun: *Komorna muzika u Zagrebu* (Preštampano iz »Sv. Cecilije«), Zagreb 1930.
- GOGLIA, Antun: *Spomenica povodom 80-godišnjice društva 1862.-1942.: Hrvatsko pjevačko društvo Kolo u Zagrebu*, Zagreb 1942.
- GOLEC, Ivica: Stjepušin, Ivan (Janko), u: *Petrinjski biografski leksikon* (ur. Ivica Golec), Matica hrvatska Petrinja, Petrinja, 1999, 437.
- G. P.-r: Antun Vizjak: Kitica crkvenih pjesama za sole, ženske, muške i mješovite zborove (izvorne kompozicije domaćih skladatelja), *Narodne novine*, 67 (1901) 119.
- ha: Uspomene na stari Zagreb: Nekada je bila osobito u modi citara, kao danas glasovir, *Večer*, 20 (11. ožujka 1939.), 10.
- HROVATIN, Radoslav: Bordunska citra v Sloveniji, u: *Rad 7. kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Ohridu 1960. godine* (ur. Jovan Vuković, Vinko Žganec, Dušan Nedeljković i Kiril Penušliski), Savez folklorista Jugoslavije, Ohrid 1964, 301-307.
- IVANČAN, Ivan: *Narodni plesni običaji Međimurja*, Kulturno prosvjetni Sabor Hrvatske, Zagreb 1987.
- Izviješće Narodnog zemaljskog glasbenog zavoda u Zagrebu koncem školske godine 1891/2*, Zagreb 1892.
- K.: Marie Stern, *Wiener Zither Zeitung*, 9 (1. siječnja 1895) 1.
- KIRÁLY, Ernő: Citra kod Mađara u Vojvodini, u: *Rad 7. kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Ohridu 1960. godine*, Jovan Vuković, Vinko Žganec, Dušan Nedeljković i Kiril Penušliski, ur. Savez folklorista Jugoslavije, Ohrid 1964, 309-317.
- KOS, Koraljka: Citra, u: *Muzička enciklopedija*, sv. 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1971, 355-356.
- KOŽELJSKI, Fran. Sal.: *Poduk v igranju na citrah*, 1896.
- KRAMER, Antun — CIZEL, A.: *U dragim časovima: Sbirka jugoslav. narodnih pjesama i inih izvornih skladbi i transkripcija za citaru / Album südslavischer Nationallieder für die Zither*, Vlastita naklada A. Kramera i A. Cizela, Zagreb 1902.
- KUHAČ, Franjo Ksaver: Prilog za poviest glasbe južnoslovenske. Kulturno-historijska studija, *Rad Jugoslavenske akademije*, 38, 39 (1877), 2-78, 65-114; 41, 45 (1878), 1-48, 1-49; 50 (1879), 44-95; 62, 63 (1882), 134-386, 71-112.
- KUMER, Zmaga: *Ljudska glasbila in godci na Slovenskem*, Slovenska matica, Ljubljana 1983.
- KUNZ, Ludvík: *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei*, WEB Deutscher Verlag für Musik (Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente 1/2), Leipzig 1974.
- LANG, Milan: *Samobor: Narodni život i običaji*, Poduzeće za grafičku djelatnost »Zagreb«, Samobor 1992 (reprint izdanja iz 1915).
- MAJER, Vjekoslav: *Iz starog Zagreba*, Izdavačko-instruktivni biro, Zagreb 1980.
- MAROŠEVIĆ, Grozdana — ZEBEC, Tvrtko: Folklorna glazba i ples, u: *Etnografija: Svagdan i blagdan hrvatskoga puka* (ur. Jasna Čapo-Žmegač et al.), Matica hrvatska, Zagreb 1998.
- MAROŠEVIĆ, Grozdana: Folklorna glazba, u: *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha* (ur. Zorica Vitez i Aleksandra Muraj), Galerija Klovićevi dvori i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb i Barbat 2001, 409-421.
- MATIČEVIĆ, Stj.: Prof. dr. Hinko Scheidela, *Nastavni vjesnik*, 20 (1912) 1, 68-71.
- MIKLAUŠIĆ-ĆERAN, Snježana: *Glazbeni život Zagreba u 19. stoljeću u svjetlu koncertnih programa sačuvanih u arhivu Hrvatskoga glazbenog zavoda*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb 2001.
- MILIĆ, Ladislav: *Širenje naših pjesama putem citare: Citaraski protagonisti u Hrvatskoj*; kopija tiskanog članka nalazi se u Stahuljakovoj ostavštini.

- OMERZEL, Mira: *Obrade žičanih instrumenata — citre i srodnici: Prema HS za obradu folklornih glazbala iz Slovenije koju je napisala Zmaga Kumer*, rkp. 1154, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.
- PENITELJ, Annie: Je li citra naše narodno glazbalo, *Jutarnji list*, 16 (1. travnja 1928), 18; kopija tiskanog članka nalazi se u Stahuljakovoj ostavštini.
- PLETEŠ, Ladislav: Gajenje muzike u »Hrv. kat. kasinu« (1906.-1931.), *Sv. Cecilija*, 25 (1931) 3, 96-99; 4, 136-138.
- Pravila društva 1845.-1945.: Tematski vodič* (ur. Slavica Pleše): Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2000.
- RUCK, Lovorka: *Skica glazbenog života Rijeke i Sušaka od 1918. do 1940*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1999.
- S. I.: 22. svibanj: Istinita priča iz našega ustavnoga života, *Dragoljub: Hrvatski kalendar za godinu 1862.*, 1 (1862), 3.
- S. O.: Anton Kramer, *Wiener Zither Zeitung*, 12 (15. lipanj 1901) 15, 1.
- SORG, Joseph: *Der grundliche theoretisch-praktische Zitherlehrer, oder Kunst des Zitherspiels in ihrem Gesamt: Umfage, Methode für die Jugend Unterricht und für das Selbst-studium Erwachsener*, sv. 1-2, C. Albrecht, Agram [1887].
- STAHULJAK, Milan: Autobiografija, *Tamburica*, 2 (1904-1905) 1, 1-2; 2, 7-8; 3, 13-14; 4, 21-22; 5, 27-29.
- STAHULJAK, Milan: *Teoretička i praktička uputa u citaranje za samouke (bečka udezba)*, Naklada kajdo-kameno i knjigotiskare J. Stjepušin, Sisak 1912.
- STIPČEVIĆ, Ennio: *Hrvatska glazba*, Školska knjiga, Zagreb 1997.
- ŠABAN, Ladislav: Izvješće o uređivanju notnih arhiva u Varaždinu i jednoga u Košljunu (otok Krk) 1972. godine, *Arti musices*, 5 (1974), 121-134.
- ŠIROLA, Božidar: *Pregled povijesti hrvatske muzike*, Edition Rirop, Zagreb 1922.
- ŠIROLA, Božidar: *Hrvatska narodna glazba: Pregled hrvatske muzikologije*, Matica hrvatska, Zagreb 1942.
- ŠIROLA, Božidar: Die Volksmusik der Kroaten, u: *Studia Memoriae Belae Bartók sacra* (ur. Zoltán Kodály i Lászlo Lajtha), Akadémiai Kiadó, Budapest 1956, 89-106.
- ŠKUNCA, Mirjana: *Glazbeni život Splita u doba narodnog preporoda i u prijelaznim desetljećima (1860.-1882.-1918): Prinos građi za sociološku povijest glazbe u Hrvatskoj*, Književni krug, Split 1991.
- TOMAŠEK, Andrija: *Njih šesnaestero: Obitelj Stahuljak u hrvatskoj glazbi*, HUOKU, Zagreb 2000.
- VUKONIĆ, Boris i suradnici: *Tempus fugit: Povijest turizma Zagreba*, AGM, Zagreb 1994.
- ŽUPANOVIĆ, Lovro: *Stoljeća hrvatske glazbe*, Školska knjiga, Zagreb 1980.
- [S. n.]: *Agramer Zeitung*, 58 (2. 8. 1883) 176, 2.
- [S. n.]: *Agramer Zeitung*, 58 (4. 8. 1883) 178, 2.
- [S. n.]: *Agramer Zeitung*, 58 (17. 2. 1888) 39, 3.
- [S. n.]: *Narodne novine*, 42 (27. 12. 1876) 295, 4.
- [S. n.]: *Narodne novine*, 53 (6. 8. 1883) 179, 3.
- [S. n.]: Prikaz djela: Milan Stahuljak, prva hrvatska uputa u citaranje za samouke, *Sriemske novine*, 25 (1912) 17.
- [S. n.]: *Vienac crkvenih pjesama*, litografijom izdao u Zagrebu Antun Vizjak, *Narodni list*, 40 (1901) 15-17.

www.wiener-zither.at/site/zi_wrmusiker.htm
www.milosrdnice-zagreb.hr/druzba-povijest.htm
www.zog.hr/kontakt-zog.htm
www.zog.hr/nastava.htm; www.zog.hr/aktivnosti.htm
www.studia-instrumentorum.de/museum/zith_arion.htm

Summary

PLAYING THE ZITHER IN ZAGREB FROM THE 1860S TO 1918: ON THE BASIS OF MILAN STAHULJAK'S LEGACY KEPT IN THE ARCHIVES OF THE CROATIAN MUSIC INSTITUTE

One of the most popular domestic instruments in Zagreb at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century was the zither. Although it was typical of the Bavarian and Austrian mountain-regions, its presence in the Zagreb music life of the time was under the evident influence of Austrian-German culture, because Zagreb was then a part of the Austro-Hungarian Monarchy. Thanks to Milan Stahuljak and to all the available sources, the article illuminates a forgotten history of the zither, and informs about its protagonists and about their performances' context.

The basic core of zither life in Zagreb was made up both of artists born in Croatia, such as Marija Štern, Antun Kramer, Filip Klepper, Joseph Sorg, and of those who, though born abroad, spent almost all their lives in Zagreb; for example, Gašpar Zamečnik, Ferdinand Griendl, Joseph Kühnel and Fani Vizjak. Apart from them, a significant contribution to maintaining the zither scene in Zagreb was made by zither players of Austrian-German-Czech origin who occasionally played in Zagreb: Franz Wagner, Josef Omuletz, Jozefina (Josephina) Jurik, Fr. Mayer, Carl Ignaz Umlauf and Rudolf Heppe. The zither artists played at Zagreb catering establishments (the *Pruckner*, *Liebold* and *K caru austrijanskom* hotels, and the *Lovački rog*, *K janjetu* inns, etc.), and at the events of cultural and singing societies (for example, *Hrvatski katolički kasino* [Croatian Catholic Casino], *Hrvatsko tipografsko pjevačko društvo Sloga* [the *Sloga* Croatian Typographic Singing Society], etc.). Due to newspaper articles in *Agramer Zeitung*, *Narodne novine* and *Wiener Zither Zeitung*, some of the performances were recorded in music history. The *Prvi zagrebački citraški klub* (*I. Agramer Zither Klub* [the First Zagreb Zither Club]), which was modelled after the Vienna club and was founded on 2 August 1883, and the private zither sextet *Krizantema* [Chrysanthemum], probably founded in 1909, also testify to the zither's popularity.

Since the zither was more a domestic and less a concert instrument, music teaching was a very important segment of zither-playing. As semi-amateurs engaged in teaching to augment their incomes, it was sporadic, unfortunately, and often of low-quality. Unlike other zither players, who were mostly orientated toward the field of musical reproduction, Fani Vizjak was strictly orientated to pedagogic work. Joseph Kühnel's zither school, which functioned from 1897-1904, and the Girls' Teacher-Training School of the Sisters of Mercy, where the zither was a course, also speak of the importance of the zither as a domestic

instrument. The domestic zither players, Joseph Sorg and Milan Stahuljak, were the authors of the zither schools, that is, instructions for zither-playing.

The better part of the music repertoire of the zither scene consisted of arrangements for the zither of Chopin's, Schubert's, and other composers' works, original zither works by Austrian-German authors, and compositions and arrangements by domestic zither players. With the collapse of the Monarchy in 1918, interest in the zither rapidly declined.

Sl. 3: Marija Štern s polaznicima svoje Prve citraške škole u Zagrebu
Fotografirao J. F. Fiedler 1891.

